

JOAN SANMARTÍ GREGO*

LES RELACIONS COMERCIALS EN EL MÓN IBÈRIC

The quantitative analysis of imports from the developed Mediterranean world shows that, after a period of Phoenician commercial monopoly, there is a considerable diversity of imports, including Etruscan and Greek ones. In spite of this fact, the most valuable commodities, especially amphoras, continue to be of Punic (mainly Ebusitan) origin. Consequently, the Iberian area seems to have been under Ebusitan Punic commercial influence, while Mediterranean Gaul was mostly linked to Massalia and the Magreb and Andalusian coast to the Punic colonies established around the Straits of Gibraltar. All these colonial centres share some characteristic traits that define a model peculiar of the Western Mediterranean area: small territory, specialised agricultural production —intended for export in amphoras— and the fact that they are the traders of their own production. Iberian exports seem to have been mainly raw materials, while the imports are transformed products. This fact suggests the existence of an axial division of work within an integrated production system. In other words, it probably was a “world—system”, with its centre in the Eastern Mediterranean, while the Iberian world would be an economic periphery and the Greek and Punic colonies of the Western Mediterranean would be dependent structures of the “commercial state” type. The Roman conquest and the imposition of tribute probably accentuated the status of economic periphery of the Iberian world, until the introduction of new systems of agricultural production gave it the character of a semiperiphery, with a considerable capacity of exporting specialised commodities.

I. INTRODUCCIÓ: DESENVOLUPAMENTS RECENTS I LIMITACIONS DE LA RECERCA

Des de la celebració de les dues reunions anteriors sobre economia antiga de la Península Ibèrica (València, 1968; Barcelona, 1981), les possibilitats de coneixement sobre el tema que ens ocupa han augmentat enormement i fan possible considerar l'estudi del comerç al món ibèric sota uns punts de vista diferents i molt més complexos. Els progressos realitzats es podrien essencialment sintetitzar en els punts següents:

1. En el camp de la tipologia, la cronologia i el lloc de producció dels materials mobles susceptibles d'haver format part dels tràfics comercials, hem passat de visions preliminars —i necessàriament simplistes— a reconèixer l'enorme diversitat de produccions, en l'espai i en el temps, que s'amaguen sota certes etiquetes, com ara “ceràmica campaniana”, “àmfora púnica”, etc. Fóra impossible esmentar la totalitat de contribucions que han revolucionat aquest aspecte de la qüestió. Destaquem, si més no, i en raó de la seva gran importància a l'àrea que estudiem, el gran progrés experimentat en el coneixement de les àmfors fenicio-púniques (Ramon, 1995), les àmfors massaliotes (Py, 1978; Bats, 1990) o de les ceràmiques de vernís negre (Sparkes i Talcott, 1970; Morel, 1981;

Sanmartí-Grego, 1978). El coneixement de les produccions ceràmiques ibèriques —un terreny, cal dir-ho, realment complicat— no ha seguit un desenvolupament tan acusat, però fóra injust oblidar una sèrie d'estudis que han aportat precisions considerables sobre certes categories de vasos (entre molts altres, Martín, 1977; Aranegui, 1987; Conde, 1987; Conde, 1991; Sanmartí i Bruguera, en premsa), sobre determinades fàcies locals i centres de producció (Martín, 1981; Conde, 1991; Cela, 1994; Álvarez, 1998) i sobre la tipologia general (Mata i Bonet, 1992).

2. En el camp de la metodologia d'excavació, la generalització dels treballs d'excavació en extensió (*versus* les cales estratigràfiques, sovint limitades a petits sectors dels jaciments) permet actualment examinar grans conjunts de materials contemporanis, formats sovint per milers o desenes de milers de fragments ceràmics (per exemple, la quantificació dels materials d'Alorda Park presentada en aquest treball es basa en uns 100.000 fragments ceràmics). Això suposa un grau de representativitat molt elevat (si més no pel que fa al material ceràmic) i la possibilitat de començar a avaluar el comerç antic sobre una base documental prou sòlida obtinguda en els centres de consum, sense haver de comptar amb conjunts reduïts, troballes aïllades, o elements fora de context.

3. En relació amb l'anterior s'han produït també avenços importants en el camp de la quantificació. En efecte, la disponibilitat de grans conjunts de materials ha propiciat la reflexió sobre aquesta qüestió i l'elaboració de sistemes de quantificació susceptibles de donar una visió precisa de la importància relativa de les diferents produccions representades i l'aplicació d'aquest coneixement a l'anàlisi del comerç, de l'estructura de la societat i dels processos de canvi cultural (Py i Adroher, 1991; Asensio i Sanmartí, 1998).

Tal com hem assenyalat en altres ocasions (Asensio i Sanmartí, 1998), l'anàlisi quantitativa de grans conjunts de materials de jaciments terrestres és un aspecte especialment rellevant per al coneixement dels tràfics comercials. Aquesta és, efectivament, la documentació susceptible de proporcionar una informació més sòlida i més precisa sobre el volum relatiu, la naturalesa i la procedència geogràfica dels materials importats (sempre, naturalment, que siguin arqueològicament reconeixibles), i també de l'evolució en el temps d'aquests diferents aspectes. Igualment, la comparació seguint aquests criteris de diferents jaciments i de diferents zones geogràfiques permet, per una part, apreciar la variabilitat en la distribució dels materials d'importació a l'interior de les societats indígenes —la qual cosa és fonamental per al coneixement de les xarxes interiors de distribució i, fins i tot, per a l'anàlisi de l'organització social— i, per una altra, definir diferents àrees d'influència comercial en funció de l'àrea de procedència majoritària dels elements importats.

De tota manera, és necessari assenyalar que el progrés en els sistemes de quantificació no s'ha traduït encara, pel que fa als jaciments ibèrics —i a diferència dels de la Gàl·lia meridional—, en la publicació d'un nombre consistent de conjunts amplis correctament quantificats, és a dir, amb criteris clarament explicats (per fragments, per individus, com es determina el nombre d'aquests) i amb una indicació precisa i inequívoca del volum de la base documental i dels percentatges resultants (no simples gràfiques sense xifres). No ha d'estranyar, doncs, que els intents de quantificació de les importacions en el conjunt del món ibèric que presentem més endavant es basin en molt pocs jaciments (per a alguns moments, només un!), essencialment El Oral, Illeta dels Banyets, Montjuïc (per gentilesa de D. Asensio, que ens ha facilitat aquestes dades), Alorda Park i alguns altres jaciments de menor entitat de Catalunya. Aquesta és certament una de les dificultats més importants que hem trobat en l'elaboració d'aquest treball.

4. A tot això caldria afegir encara l'aparició o publicació d'una sèrie de documents amb un gran potencial informatiu sobre alguns aspectes del tema que ens ocupa. Ens referim, per una part, a diferents derelictes, entre els que caldria destacar els de El Sec (Arribas *et alii*, 1987), Cabrera (Cerdà, 1980) i Binisafúller (Guerrero *et alii*, 1991), també a certs jaciments terrestres on el factor comercial sembla primordial i raó última de la seva existència, com ara Aldovesta (Mascort *et alii*, 1991), i, finalment, a les cartes comercials descobertes a

Empúries (Sanmartí-Grego i Santiago, 1987; *Eidem*, 1988) i a Pech Maho (Lejeune *et alii*, 1988). Aquests documents donen evidentment una informació de gran qualitat, però limitada a moments cronològics molt concrets, i, a més, la seva interpretació no deixa sovint de presentar problemes (Asensio i Sanmartí, 1998). Per exemple, no és possible assegurar quin era el destí dels derelictes, i les cartes comercials, tot i que donen molta informació sobre l'organització del comerç a llarga distància i els seus agents, no ens diuen res sobre la natura, procedència i quantitats dels productes implicats.

5. En el camp de la teoria, ha tingut un pes important la introducció de nocions desenvolupades per l'antropologia econòmica (Ruiz-Gálvez, 1992), tot i que la seva aplicació efectiva al tema que ens ocupa ha estat més aviat escassa i limitada a períodes anteriors a la iberització o a les seves primeres etapes (per exemple, Ruiz Zapatero, 1992; Perea, 1994; Cerdeño *et alii*, 1999). Igualment, cal recordar la utilització per S. Frankenstein (1997) dels conceptes de "sistema-món" i d'"economia-món", elaborats per I. Wallerstein (1974), com a marc interpretatiu per a la colonització fenícia arcaica a la Península Ibèrica, i que sens dubte és també aplicable, si més no amb un valor heurístic, al període ibèric, tal com ho ha estat a la primera edat del ferro de l'Europa central (Brun, 1987). Així mateix, cal destacar, ara ja des d'una perspectiva més estrictament arqueològica, les aportacions de F. Gracia (1995 a i b; 1998) sobre l'estructura dels intercanvis amb el món mediterrani.

No és exagerat, doncs, afirmar que l'anàlisi del comerç durant el període ibèric pot plantejar-se actualment sobre unes bases documentals i conceptuals considerablement sòlides, especialment pel que fa a la determinació de l'origen de determinades mercaderies —sobretot els productes ceràmics—, llur cronologia i llur importància relativa en el conjunt dels intercanvis. Tot i això, cal admetre que ens trobem encara lluny de poder reconstruir en la seva totalitat el sistema comercial del món ibèric i la seva evolució en el temps. En aquest sentit, l'absència quasi total de documentació escrita resulta particularment important. En efecte, és evident que no podem estar segurs de tenir indicis arqueològics sobre la totalitat dels productes intercanviats, tant si es tracta dels que podrien haver estat importats (productes manufacturats amb materials peribles o transformables), com, i molt especialment, dels que eren exportats, que devien ser essencialment matèries primeres.

Per una altra part, i això és essencial en un col·loqui sobre economia, hem de recordar les evidents limitacions intrínseques de la nostra documentació a l'hora d'avaluar el pes dels intercanvis comercials en l'estructura econòmica. En efecte, no tenim cap possibilitat d'arribar a una estimació del volum total dels béns importats o exportats per un grup determinat en un període concret de temps (per. ex. "a l'àrea X, tantes àmfores massaliotes o ebusitanes a l'any durant el primer quart del segle IV aC"), ja que no és possible saber quin percentatge dels béns efectivament importats representen les troballes

LES RELACIONS COMERCIALS EN EL MÓN IBÈRIC

fetes en cada assentament, de manera que només és possible parlar de “quantitats mínimes”, i encara limitades als jaciments ben conservats i ben coneguts, que són una molt petita minoria. Més greu encara, des d'un punt de vista econòmic, és que tampoc no podem saber quin era el valor ni el preu d'aquests béns. Dit amb uns altres termes, no podem pensar en avaluar, amb un mínim de precisió, quina era la participació del comerç exterior en el que avui anomenaríem el PIB de les comunitats ibèriques, ni reconstruir la “balança comercial” d'aquestes, ni molt menys encara, evidentment, la “balança de pagaments” en el seu conjunt. En definitiva, el nostre coneixement queda en bona part limitat —però no és poc— a reconèixer el pes quantitatiu de les diferents produccions d'importació —i, consegüentment, de les àrees de producció d'aquestes—, les unes en relació amb les altres i en el seu conjunt en relació amb la totalitat del material proporcionat per les excavacions.

ha també evidències clares de contactes d'aquest tipus amb el món celtibèric i, tal vegada —i probablement de forma indirecta— amb l'Europa central. Cadascun d'aquests aspectes presenta una problemàtica diferent.

II.1. El món mediterrani

II.1.1. El comerç d'importació**

II.1.1.1. El primer gran impacte comercial mediterrani

Anterior en realitat a la formació de la cultura ibèrica, i sens dubte una de les causes que l'expliquen, és la important expansió comercial fenícia que es produeix des de finals del segle VIII aC i que assoleix aparentment la seva *akmé* en la segona meitat del segle VII aC i inici de la centúria següent (Arteaga *et alii*, 1978; Mascort *et alii*, 1991; Alaminos *et alii*, 1991; Martí Bonafé i Mata, 1992; Aubet, 1993). En relació

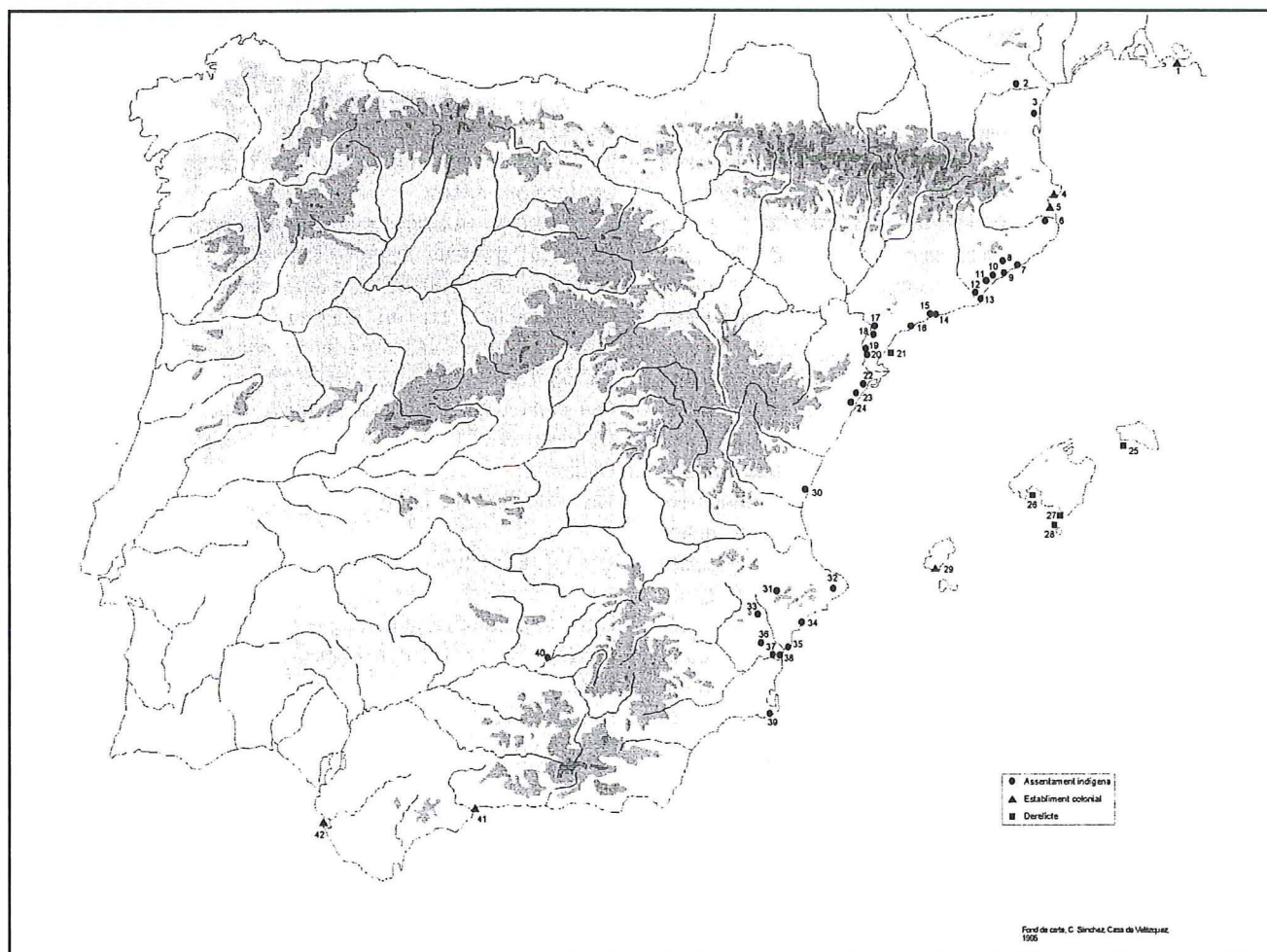

Figura 1.

II. EL COMERÇ EXTERIOR

Les relacions d'intercanvi amb l'exterior semblen haver-se establert primordialment amb el món mediterrani, però hi

amb aquest comerç cal dir:

a) L'abast geogràfic d'aquest fenomen inclou la totalitat de la costa oriental de la península Ibèrica (Arteaga *et alii*, 1978; Mascort *et alii*, 1991; Alaminos *et alii*, 1991; Martí Bonafé i Mata, 1992; Aubet, 1993) i, probablement amb menys intensitat, ultrapassa els Pirineus fins al Llenguadoc

occidental (Guilaine *et alii*, 1989, 91 i 102; Janin i Sarret, 1997, 38, a baix). D'aquesta manera el comerç fenici afecta una de les últimes zones "verges" de presència colonial en el Mediterrani occidental.

b) Es tracta essencialment d'un comerç de productes alimentaris, envasats en àmfores o, molt més rarament en grans *pithoi*. La vaixel·la només apareix representada de forma molt minsa, i sovint és del tot absent. En el cas d'Aldovesta, per exemple, només hi ha set peces de vaixel·la, per un centenar d'àmfores. Els morters trípodos són una mica més corrents, però sempre molt minoritaris en relació als productes amfòrics. Sobre el contingut d'aquests envasos, encara tenim una informació migrada, però les escasses anàlisis efectuades fins al moment indiquen la presència de vi, oli i salaons (Comunicació personal del Dr. Jordi Juan Tresserras). No sembla, doncs, existir en aquest cas una relació sistemàtica entre forma i contingut.

c) Els materials que es difonen són quasi exclusivament productes del Cercle de l'Estret de Gibraltar (tipus T-10.1.1.1. i T-2.1.1.1.), amb poquíssimes excepcions, com ara les peces possiblement sardes T-2.1.1.2. (Ramon, 1995, mapa 25) i altres d'origen indeterminat, tal vegada produïdes a la Península Ibèrica, que es documenten en llocs com Aldovesta (Mascort *et alii*, 1991, 28-29), Alt de Benimaquia (Gómez Bellard i Guérin, 1994, 17) o Barranc de Gàfols (Asensio *et alii*, en premsa). Afegim que en els últims anys del segle VII aC o inicis de la centúria següent comença a documentar-se la presència en molt petites quantitats de materials etruscs (Martín, 1991; Gracia, 1991).

d) Eivissa sembla haver tingut un paper destacat en la distribució d'aquests materials a la costa ibèrica (Ramon, 1994-1996).

e) Aquest fenomen comercial va tenir unes conseqüències extraordinàries en l'evolució de les societats indígenes. A les àrees costaneres de Catalunya sens dubte va ser el factor essencial per a la fixació de la població en hàbitats permanents d'una certa entitat, abandonant una itinerància lligada sens dubte a una economia basada en la pastura i en l'agricultura. Aquest procés de sedentarització s'explicaria segons el nostre criteri per tres factors, tots ells vinculats a la presència comercial fenícia: primerament, la necessitat de garantir el control del territori i la seguretat de les vies de comunicació, que explicaria l'aparició d'assentaments estables en punts de valor estratègic (La Ferradura, Coll del Moro de Serra d'Almos); en segon lloc, la intensificació de la producció metal·lúrgica, que es tradueix en l'aparició de poblats miners com el Puig Roig o, probablement, El Calvari; finalment, la introducció de nous conreus que, com la vinya, suposen una presència continuada en un mateix lloc d'artiga (Asensio *et alii*, 1994-1996; *Eidem*, en premsa).

f) L'avaluació del volum proporcional d'aquestes importacions topa amb la dificultat del nombre encara reduït de conjunts quantificats de què disposem. Així, en els nivells de segle VII aC de Barranc de Gàfols les ceràmiques fenícies representen únicament el 3,1% dels fragments i el 6,86% (càl-

cul ponderat per u) dels individus en les unitats estratigràfiques on es documenta la seva presència, però cal tenir present que altres nivells que podrien ser contemporanis no han donat materials d'aquest tipus, de manera que el volum real de les importacions podria ser també considerablement inferior a aquestes xifres. En canvi, a Aldovesta el nombre de peces de ceràmica fenícia ultrapassa el 50%, la qual cosa fa evident el caràcter comercial d'aquest jaciment.

g) Aquesta expansió comercial sembla experimentar una davallada considerable a partir del tercer decenni del segle VI aC, moment en què esdevenen freqüents altres produccions a torn de tipologia fenícia, possiblement fabricades en ambients "protoibèrics", com les que es documenten a l'Alt de Benimaquia o al Barranc de Gàfols (Asensio *et alii*, en premsa). La quantificació dels materials en aquest darrer jaciment fa evident la caiguda de les importacions de l'àrea de l'estret de Gibraltar —0,8% dels fragments; 3,3% dels individus), almenys en termes relatius, i probablement també en termes absoluts, ja que una bona part dels materials fenicis del Cercle de l'Estret trobats en els nivells d'aquest moment avançat semblen elements residuals del període anterior. A la vegada esdevenen relativament freqüents —15,35% dels fragments; 11,44% dels individus (càlcul ponderat per u)— les altres produccions a torn.

És també en aquest moment quan comencen a documentar-se les primeres importacions gregues, com ara l'aribal corinti de Milmanda (Conca de Barberà, Tarragona) (Ramón, 1995, 10-110), així com algunes peces inspirades en formes gregues, com ara una copa en ceràmica a mà de la necròpolis Parrallí (Sanmartí-Grego, 1982, 291, fig. 2) i, obrades a torn, una copa i una tapadora de *lekanis* de Barranc de Gàfols (Asensio *et alii*, en premsa b), així com lucernes, pyxides stamnoides —o, segons R. Olmos (1984, 267), luteris— i vasos escifoïdes a la Penya Negra (González Prats, 1982).

II.1.1.2. El període ibèric antic

L'eclosió de l'iberisme coincideix en el temps amb un canvi important en la natura, la procedència i el volum de les mercaderies importades, com ja ha estat assenyalat en diferents ocasions. Ara, efectivament, esdevenen també nombrosos els elements de vaixel·la, incloent a vegades peces de bronze, sobretot d'origen etrusc (Abad, 1988; García Cano, 1991; Marzoli, 1991), i també es documenten, en petites quantitats, els envasos per a perfums, tant d'origen fenici (Maluquer, 1984, 66, fig. 11) com grec (*Ibidem*; García Cano, 1991, 371-372; Cura i Sanmartí-Grego, 1981, 117, fig. 1). També cal observar que les ceràmiques de cuina d'importació són encara molt escadusseres (però hi ha diversos morters ebusitans del poblat d'Alorda Park) i no es detecta la presència d'imitacions, la qual cosa suggereix que les pràctiques culinàries exògenes no han penetrat encara en les societats indígenes. En el conjunt dels jaciments amb dades quantificades (únicament El Oral i Alorda Park) la vaixel·la representa poc més del 39% dels individus, per un 45% de les àmfores i un 16% dels vasos de cuina (fig. 2, b). De tota manera, és important assenyalat

LES RELACIONS COMERCIALS EN EL MÓN IBÈRIC

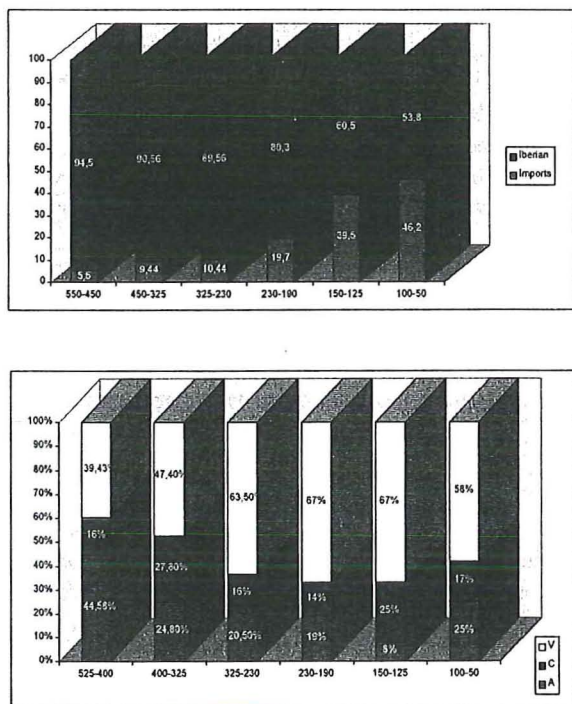

Figura 2.

que les dades d'aquests dos assentaments són del tot contradictòries, ja que a El Oral predominen les àmfors (82%), mentre que a Alorda Park ho fan la vaixel·la (61%) i els vasos de cuina (32%). Això i el fet de comptar solament amb dos conjunts quantificats fa que calgui considerar la xifra global amb molta prudència.

Pel que fa a la procedència del material amfòric, els envasos del Cercle de l'Estret de Gibraltar continuen essent abundosos al sud (concretament a El Oral, amb 13 exemplars, que representen el 61% de les àmfors d'importació no ibèrica) (Sala, 1995, 59-63) i centre (Puig de la Nau i altres jaciments) (Oliver i Gusi, 1991, 205-206; *Eidem*, 1995, 171-173; Ramon, 1995, 651, mapa 116) de l'àrea ibèrica, però esdevenen aparentment rars més al nord, tot i que en els nivells d'Alorda Park datats entre 525 i 450 aC representen respectivament el 50% dels fragments i 29% dels individus (càlcul ponderat per u) d'àmfors d'importació. El fet més destacat, però, és la difusió en quantitats apreciables de ceràmiques gregues de procedències diverses (copes "jònies", copes "pseudo-jònies" produïdes a la Gàl·lia mediterrània, ceràmica àtica, àmfors "jònies", corínties, quiotes i massaliotes, amb un contingut essencialment vinari) (Rouillard, 1991, catàleg raonat) i, més rarament, etrusques, tant àmfors com, molt particularment, vaixel·la (Martin, 1991; Gracia, 1991; Ribera i Fernández Izquierdo, 1989; Fernández Izquierdo *et alii*, 1993; Sala, 1995, 63). Cal assenyalar, en canvi, que les produccions amfòriques gregues són clarament minoritàries en tots els jaciments on aquest tipus de material ha estat quantificat (fig. 3), amb la lògica excepció d'Empòrion (Sanmartí-Grego *et alii*, 1991, 86-87). Així, a El Oral hi ha un total de 6 àmfors gregues (3 massaliotes, 2 corínties i 1 quiota), que represen-

ten el 24% dels grans envasos de transport no ibèrics importats al jaciment. Igualment, les troballes estratificades del període 525-450 aC al poblat d'Alorda Park mostren un predomini clar entre les importacions amfòriques dels materials ebusitans (37,5% dels fragments; 43% dels individus, en càlcul ponderat per u) i púnics del cercle de l'Estret de Gibraltar (50% i 29% respectivament), amb una petita presència de peces d'origen centre-mediterrani (6,25% i 14% respectivament), mentre que l'àmfora grega, exclusivament de fabricació massaliota, representa tan sols el 6,25% dels fragments i el 14% dels individus (fig. 3). Contràriament, la vaixel·la d'importació és quasi exclusivament grega (o etrusca, en algun cas). Tot això fa pensar que, malgrat la presència activa de comerciants grecs a la costa ibèrica, el comerç púnic va conservar-hi una important presència. En aquest sentit, caldria recordar que és ara quan apareixen en més quantitat als jaciments indígenes els escarabeus i escaraboids fabricats a Egipte, la difusió dels quals a la costa ibèrica en aquest període s'atribueix sobretot a *Ebusus* (Padró, 1999).

En conjunt, el període ibèric antic es caracteritza per la notable diversitat de les produccions ceràmiques que arriben als jaciments ibèrics, però cal remarcar, en tot cas, que el volum de les importacions és proporcionalment molt petit. Al Castellot de la Roca Roja constitueix el 0,8% dels fragments i el 3,5% dels individus dels nivells de segona meitat del segle VI aC. A El Oral representa aproximadament un 6% del total de vasos, a Alorda Park un 1% dels fragments i un 7% dels individus en els nivells datats de la primera meitat del segle V aC. En el conjunt d'aquests jaciments les importacions representen el 5,5% dels individus (fig. 2, a). Això, amb tot, no ha de dur necessàriament a pensar en un pes reduït del comerç exterior en l'economia del període ibèric antic, ja que, com hem indicat més amunt, el valor dels elements importats pot ser molt elevat, independentment del seu nombre.

II.1.1.3. El Període Ibèric Ple

a) Aspectes quantitius

El volum de materials importats segueix essent aparentment petit durant la segona meitat del segle V aC (únicament un 1% dels fragments en el cas d'Alorda Park), però augmenta espectacularment en el decurs del segle IV aC. Així ho mostra l'enorme increment en el nombre de vasos àtics documentats al conjunt de la Península Ibèrica (Rouillard, 1991; Sánchez Fernández, 1991; Trias, 1967-68). D'una manera més precisa, és possible assenyalar que al poblat d'Alorda Park les ceràmiques d'importació passen a constituir un 5% del total de fragments i un 11% dels individus. Un increment similar s'observa a la Contestània, amb un 7,4% del total d'individus al Puntal de Salinas. A la Illeta dels Banyets, el total de peces d'importació assoleix el 16,8%. A Montjuïc representen un 13% dels fragments i un 19% dels individus, percentatge inusualment alt que probablement cal atribuir al caràcter portuari del lloc. En altres casos, però, el nombre d'importacions és petit. Així s'observa al petit assentament del Castellot de la Roca Roja (0,9% dels fragments i al 3%

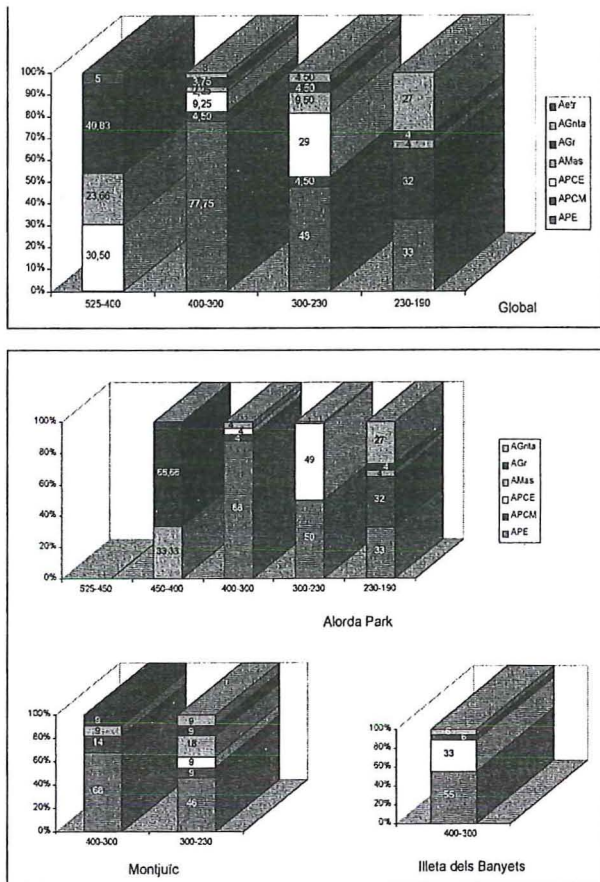

Figura 3.

dels individus). Així mateix, a les sitges de Bellaterra (Granados i Sanmartí, 1998) les importacions representen tan sols el 2,3% dels individus recuperats. En el conjunt de jaciments amb dades quantificades el volum de les importacions és del 9,44%, molt superior, doncs, al del període ibèric antic (5,5%) (fig. 2, a).

Pel que fa a la naturalesa d'aquestes importacions, la vaixel·la seria ara molt majoritària (47,4%), seguida pels vasos de cuina (27,8%) i les àmfors (24,8%) (fig. 2, b).

En relació a la procedència d'aquestes importacions del segle IV aC, el domini dels materials àtics és inqüestionable pel que fa a la vaixel·la, fins a constituir sovint el 100% d'aquest tipus de material. Quant als grans envasos de transport, és en aquest moment quan es produeix la gran expansió de la producció ebusitana, que constitueix, per exemple, el 65% de les àmfors d'importació a Montjuïc, el 88% a Alorda Park, el 56% a la Illeta dels Banyets. En el conjunt dels jaciments amb materials quantificables l'àmfora ebusitana constitueix durant el segle IV aC el 77,75% dels individus (fig. 3). Pel que fa a les ceràmiques de cuina, les importacions documentades durant el segle IV aC són sobretot morters i algunes gerres, amb un predomini molt clar de les peces de producció ebusitana, tot i que també hi ha alguns exemplars massaliotes (Conde *et alii*, 1995, 14-16) i, molt rarament, alguna gerra d'origen púnic centre-

mediterrani. En el cas d'Alorda Park, per exemple, la producció ebusitana representa el 73% dels vasos de ceràmica comuna d'importació, la producció púnica del Mediterrani central el 16% i la producció massaliota només el 11%. En canvi, és molt rara la presència de peces destinades a la cocció dels aliments, tot i que hi ha alguns exemplars de *caccabé*, de *chytra* i de *lopas*, molt possiblement d'importació, que podrien haver estat fabricats a *Empòrion* o *Rhode* (*Ibidem*, 16-19).

En conjunt, i exceptuant la vaixel·la, és evident el domini de les produccions originàries del món púnic, i molt particularment d'Eivissa, mentre que les àmfors gregues, incloses les massaliotes, representen sempre una part minoritària, sovint molt minoritària, dels grans envasos d'importació (Sanmartí, 1990; Asensio, 1996). Això ens ha fet pensar que, globalment, la distribució de materials d'importació a la costa ibèrica passava en gran part per Eivissa (Sanmartí, 1991), idea que també ha estat defensada per altres autors (Principal, 1998, 185-188). Aquesta impressió vindria avalada també per l'evident implicació de mercaders púnics en la distribució de ceràmiques àtiques, segons es desprèn tant de la documentació epigràfica lliurada pel derelicte del Sec i d'una troballa aïllada d'Empúries (De Hoz, 1987; Sanmartí-Grego *et alii*, 1995, 44-45) com del testimoni del Pseudo-Escílax (G.G.M., 112), que esmenta explícitament els *foinikes emporoi* com a comerciants de *keramon attikon kai cous*. És necessari destacar l'enorme contrast d'aquest panorama amb el que es presenta a la Gàl·lia mediterrània, on l'àmfora massaliota té un paper absolutament dominant, fins a representar pràcticament el 100% de les troballes de grans contenidors de transport, sobretot al Llenguadoc oriental (Py, 1990 a, 559; Dedet, 1990, 90, fig. 2; Garcia i Marchand, 1995, 101) i a Provença (Arcelin, 1990), i amb menys intensitat, però també clarament, al Llenguadoc occidental al nord de l'Auda (Ugolini i Olive, 1990, 122; Ugolini i Pezin, 1993; Sanmartí-Grego, 1992, 37-38).

El nombre de conjunts quantificats de ple segle III aC (fins a 230 aC) és encara molt reduït (essencialment Alorda Park i Montjuïc), de manera que les dades que es presenten a continuació han de ser preses amb una certa prudència. Sembla clar, en tot cas, que des de principis d'aquesta centúria es produeix un augment en el volum de les importacions, que pot ser clarament detectat en llocs tan diversos com Alorda Park o La Escuera (Sala, 1995, 287-288). En el conjunt dels jaciments amb dades quantificades, els vasos importats arriben a constituir quasi el 10,5% de les importacions (fig. 2, a). Quant a la naturalesa d'aquestes importacions, sembla documentar-se un increment important en l'arribada de vaixel·la, que en el conjunt de jaciments estudiats constitueix el 63,5% dels individus, per un 20,5% de les àmfors i un 16% dels vasos de cuina (fig. 2, b).

En relació a les àrees de procedència dels materials, les grans tendències observades per al segle IV aC es mantenen bàsicament durant els tres primers quarts de segle pel que fa a

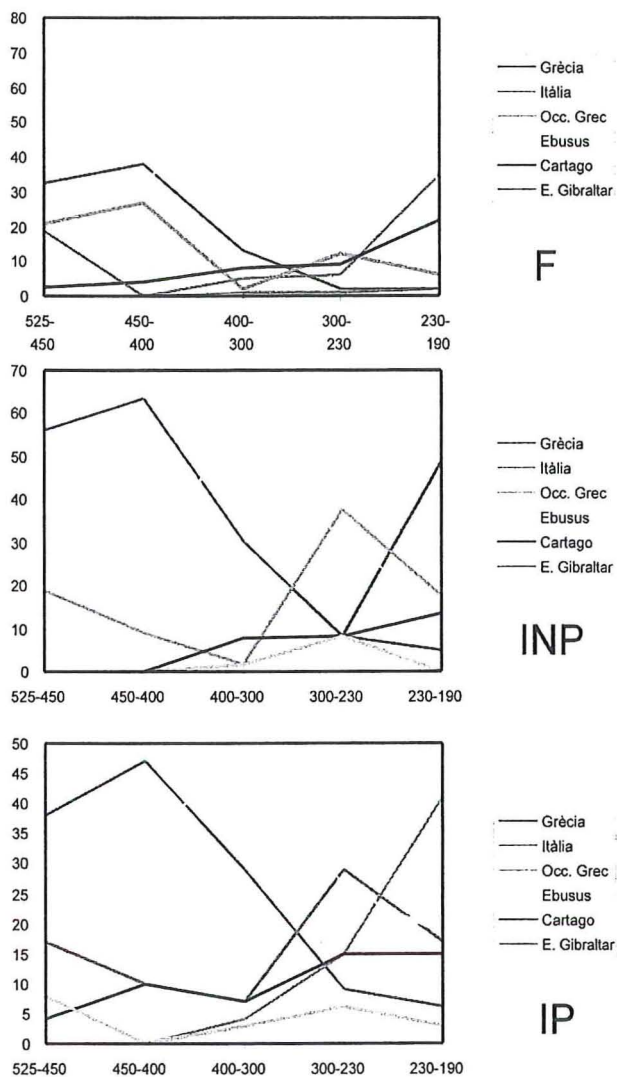

Figura 4.

la distribució d'àmfores i de ceràmiques comunes, si bé cal destacar com a fet important un increment considerable en l'arribada d'envasos de transport originaris de l'àrea del Cercle de l'Estret de Gibraltar (un 29% dels individus en el conjunt dels jaciments estudiats) (fig. 3), la qual cosa suposa una disminució proporcional —probablement no en termes absoluts— del volum d'importacions ebusitanes (48%). Quant a les ceràmiques comunes d'importació, les dades de l'assentament d'Alorda Park mostren que encara són àmpliament majoritàries (67%, per un 33% de peces d'origen púnic centre-mediterrani). És important remarcar que també en aquest moment el panorama de les importacions amfòriques i de ceràmiques comunes és molt diferent a la Gàl·lia mediterrània i a Andalusia. Efectivament, l'àmfora i la ceràmica comuna massaliotes segueixen essent les importacions absolutament dominants a la primera d'aquestes zones (Py, 1990 a, 559-561), mentre que a la costa andalusa i del Magrib continuen dominant les produccions dels centres púnics d'aquesta zona (Ramon, 1995, mapa 120), amb total absència del material ebusità (*Ibidem*, mapes 97-98) i una presència apa-

rentment reduïda dels productes púnics del Mediterrani central (*Ibidem*, mapa 44). Pel que fa a la vaixella, en canvi, és ben sabut que deixen d'arribar a les nostres costes, si més no en quantitats significatives, les ceràmiques àtiques, que se substitueixen ràpidament per altres produccions d'origens molt diversos: Itàlia (Taller de les Petites Estampilles i, molt minoritàriament, la primera campaniana A i els productes d'altres centres, principalment Cales i l'Apúlia meridional) (Sanmartí-Grego, 1973; Pérez Ballester, 1994; Sanmartí *et alii*, 1998), Extrem Occident Grec (Taller de Roses i altres produccions connexes), ceràmica pseudocampaniana ebusitana, altres produccions púniques (Sala, 1998; Principal, 1998). Aquestes diferents produccions arriben, com és natural, en percentatges variables a les diferents regions del món ibèric. Així, a la Contestània sembla particularment freqüent la vaixella d'origen púnic, especialment la de producció no ebusitana (Sala, 1998, 45), mentre que a la costa de Catalunya la ceràmica ebusitana és l'única producció púnica representada en quantitats significatives, dins d'un panorama clarament dominat pels productes del Taller de Roses i altres produccions connexes (Principal, 1998; Sanmartí *et alii*, 1998).

L'anàlisi de les dades disponibles per a l'assentament d'Alorda Park permet també observar l'evolució de les importacions per àrees geogràfiques de procedència, sumant per a cadascuna d'elles les tres categories de materials que distingim (és a dir, àmfora, vaixella i ceràmica comuna), i això amb tres mètodes de recompte diferents: per fragments (F), per individus no ponderat (INP) i per individus ponderat per u (IP) (fig. 4). El panorama que revela és bàsicament coincident amb el que es desprèn de l'anàlisi global que acabem de presentar (la qual cosa es deu en part, evidentment, al pes que té aquest jaciment en els recomptes globals que hem efectuat), a la vegada que permet observar les diferències que deriven de la utilització dels diferents mètodes de recompte, particularment quan s'estan sumant diverses categories de materials amb índexs de fragmentació molt diferents. Així, és útil comparar en les diferents gràfiques com varia, per exemple, el pes dels productes de l'Occident grec (essencialment vaixella) i d'Ebusus (essencialment àmfora) durant el segle III aC segons que es faci un càlcul basat en el nombre de fragments o en individus.

b) Zones d'influència comercial.

Tot el que hem exposat fins aquí fa pensar en l'existència d'una repartició d'àrees d'influència comercial —la qual cosa no equival, evidentment, a àrees monopoli—, si més no per a la difusió dels productes alimentaris especialitzats produïts en els respectius territoris de *Massàlia* i *Ebusus* (fig. 5). El límit entre aquestes dues àrees sembla situar-se entre Empòrion i l'Auda. Efectivament, almenys en l'estat actual de la recerca, la difusió vers el nord dels productes ebusitans no sembla anar més enllà d'Empòrion (Ramon, 1995, mapes 95, 97 i 98) i, per una altra part, la presència d'àmfora massaliota és molt petita en els jaciments indígenes situats al sud de l'Auda, en els que domina clarament l'àmfora ibèrica (Sanmartí-Grego,

1992, 37-38; Ugolin i Pezin, 1993). Quant al límit meridional, el domini dels productes amfòrics ebusitans resulta particularment clar a la costa de Catalunya (Sanmartí, 1991; Asensio, 1996) —i, sens dubte, a les Balears (Guerrero, 1998)—, mentre que al País Valencià, sobretot a l'àrea contestana, continua essent important la presència dels envasos procedents del Cercle de l'Estret. Aquests, com era d'esperar, dominen a la costa andalusa, amb total absència, en canvi, dels productes ebusitans (Ramon, 1995, 653, mapes 15, 97 i 120), la qual cosa permet definir una tercera àrea d'influència ben diferenciada, tal com ja havia suggerit en el seu moment el professor M. Tarradell (1968, 84) i han remarcat posteriorment altres autors (Cabrera, 1995, 151), que devia tenir el seu centre en els grans nuclis urbans de *Gades* i *Malaka*. Aquestes observacions es poden relacionar amb les de J. P. Morel a partir de la distribució de ceràmiques àtiques i de ceràmiques de vernís negre del segle III aC sobre l'existència d'una "àrea punicisant" que inclouria la costa de la

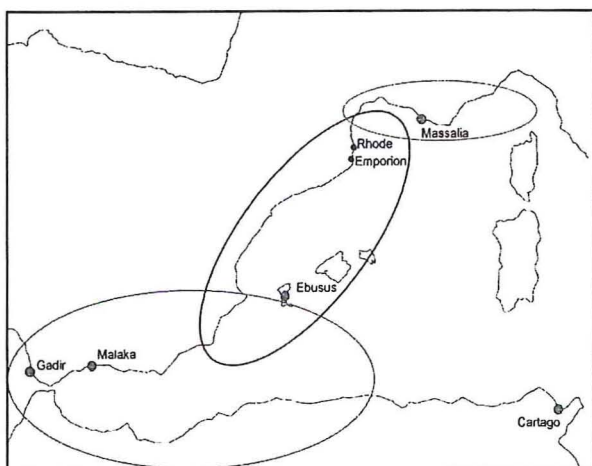

Figura 5.

Península Ibèrica des de Huelva a Catalunya (Morel, 1986, 27; Morel, 1994, 337) i amb les opinions en el mateix sentit expressades més recentment per altres autors (Pérez Ballester, 1994, 194-195).

Assenyalem de passada la gran similitud estructural de *Massàlia* i *Ebusus*: per la migradesa relativa del seu territori (uns 300 km², o una mica més per a *Massàlia*; 567 km², l'extensió de l'illa, en el cas d'*Ebusus*) (Bats, 1986, 19), pel fet que en un cas i l'altre es documenta una producció agrícola especialitzada (vinària i potser oleícola, tot i que no es pot excloure un pes més o menys important de les salaons de peix) que es reflecteix en les seves respectives produccions amfòriques (a banda de les referències en les fonts escrites en el cas de *Massàlia*) i que devia tenir un pes important, potser primordial, en l'estructura econòmica. Aquesta estaria basada en una agricultura d'elevada productivitat, en bona part orientada a l'exportació, cosa que no ha de sorprendre en el context de les cultures desenvolupades del món mediterrani (Osborne,

1991). La conseqüència podria haver estat un dèficit important en la producció cerealística, que fes aquestes dues ciutats fortament dependents de les importacions procedents de les Balears, Ibèria i la Gàl·lia mediterrània. Això potser podria explicar el fet que les àrees geogràfiques on els materials massaliotes i ebusitans apareixen importats en més grans quantitats (és a dir, Llenguadoc-Provença i Catalunya respectivament) siguin precisament les úniques on apareixen extensos camps de sitges. De fet, durant el segle XVI Marsella practicava quasi un monocultiu basat en la vinya, fins al punt que l'abastament de blat depenia de les importacions, pagades amb la venda i distribució dels seus vins (Bertucchi, 1990, 48); creiem que no es pot excloure una situació similar d'aquesta ciutat —i potser també d'*Ebusus*, com, de fet, ja ha estat proposat per altres autors (Ramon, 1991, 149)— en època antiga.

Les semblances entre aquests dos centres colonials rauen també, finalment, en el fet que aparentment són també els probables distribuïdors dels seus propis productes, segons sembla inferir-se de la centralitat geogràfica d'*Ebusus* i de *Massàlia* en relació als territoris que semblen haver estat els mercats preferents de llurs respectives produccions amfòriques i de ceràmiques culinàries. Certament, aquesta no és situació excepcional en el marc de la colonització fenícia i púnica (pensem en la importància quantitativa i l'àmplia difusió de les produccions amfòriques del Cercle de l'Estret i del Mediterrani central), però, en canvi, la Itàlia grega — excepcions a part, com ara un cert nombre de peces probablement fabricades a Locres i documentades a la costa de Catalunya i, possiblement del Llenguadoc occidental (Sanmartí-Grego *et alii*, 1995, 33-35)— no sembla haver produït per a l'exportació a llarga distància, més enllà d'alguns quilòmetres o desenes de quilòmetres de l'àrea de producció (Morel, 1983, 561—564). Igualment, i ara a una escala més àmplia, sovint els grans productors (per exemple Atenes) no semblen haver estat els distribuïdors dels seus propis productes, i a la inversa, com mostra el cas proverbial dels focues, especialitzats en l'*emporion*, però que (precisament amb l'única excepció de *Massàlia*) no semblen haver distribuït productes fabricats en llurs pròpies ciutats, la qual cosa explica precisament la *faible "visibilité" des traffics phocéens* (Morel, 1990a, 11). *Massàlia*, doncs, es presenta com un cas especial en el món grec d'Occident, però, en canvi, la seva estructura de producció i distribució sembla molt pròxima a la d'*Ebusus*.

Una qüestió important és quin pot haver estat el paper d'*Empòrion* dins d'aquest esquema. L'absència d'una producció amfòrica —i de qualsevol altre tipus de ceràmica— elaborada en aquesta ciutat grega no solament fa difícil la comparació de l'estructura comercial emporitana amb la de centres productors i a la vegada exportadors a llarga distància com són *Massàlia* i *Ebusus*, sinó que, de fet, palesa clarament una especialització econòmica diferent. En aquest sentit, cal dir que la hipòtesi formulada per E. Sanmartí-Grego (1992, 36), segons la qual *Empòrion* hauria tingut un paper redistri-

buïdor als assentaments ibèrics de vi produït en territoris indígenes sota el control emporità i envasat en àmfores ibèriques, no pot ser descartada, però està lluny de poder ser verificada. Altres indicis, però, suggereixen un paper important: no és tant la presència de ceràmica àtica —que sens dubte va ser abundantment distribuïda per mercaders d'orígens diversos, entre els quals tenien un paper destacats el púnics (Sanmartí-Grego *et alii*, 1995)— com el desenvolupament a la Contestània de l'alfabet grecoibèric —la qual cosa suposa un contacte intens amb l'alfabet grec— o les evidències de la utilització d'un sistema metrològic grec en diferents punts del món ibèric i, fins i tot —i una vegada més a la Contestània—, l'existència d'un petit assentament portuari, La Picola (Santa Pola, Baix Vinalopó, Alacant), que, per la seva organització rígidament ortogonal, recorda directament l'urbanisme grec antic (Moret i Badie, 1998), entre molts altres indicis (Almagro Gorbea, 1982). Tot això suggereix una intimitat i un contacte continuat que no es podria comprendre sense una presència directa de grecs a la costa ibèrica, molt particularment a la Contestània, presència que tampoc seria fàcil desvincular radicalment d'una activitat comercial emporitana. Dit això, hem d'insistir que entre els materials arqueològicament detectables que formaven la part essencial, o de més preu, del que coneixem dels carregaments dels navilis comercials antics, és a dir, les àmfores, el predomini a la costa ibèrica correspon de forma abassegadora als productes ebusitans: *Ebusus*, i en menor mesura l'àrea púnica del Cercle de l'Estret de Gibraltar, apareixen, doncs, com els grans subministradors de productes alimentaris especialitzats a les comunitats de la costa ibèrica, de manera que fins i tot en els llocs on la influència hel·lènica sembla més intensa (la Contestània, la costa septentrional de Catalunya), i a la pròpia *Empòrion* (Sanmartí-Grego, 1988, 118; Sanmartí-Grego *et alii*, 1995, 46) són molt nombroses. Tot, doncs, sembla indicar una important relació de l'economia emporitana amb el comerç púnic, fins al punt que s'ha pogut suposar que *Empòrion* hauria pogut tenir el paper de centre redistribuïdor de productes púnics, particularment ebusitans, sense que d'això calgui concloure que els mercants d'Eivissa no operaven directament a la costa ibèrica. Aquesta impressió queda reforçada encara pel fet que les primeres dracmes emporitanes, durant la primera meitat del segle III aC, utilitzen per al revers el cavall parat, un tipus quasi exclusivament cartaginès, la qual cosa suggereix una important imbricació de l'economia emporitana dins l'estructura comercial púnica (Villaronga, 1979, 99; Campo, 1994, 80-81). Per una altra part, és ben possible que *Empòrion* i la pròpia *Rhode* tinguessin durant el segle III aC un paper més o menys important en la difusió de les ceràmiques de vernís negre del Taller de les Tres Palmetes Radials, d'altres produccions emparentades amb aquest (Sanmartí-Grego, 1978), i també, probablement, del Taller de les Petites Estampilles (Sanmartí-Grego, 1973; Pérez Ballester, 1987 i 1994). De tota manera, no es pot excloure que en un moment ja avançat del segle, però anterior a la segona guerra púnica —*grosso modo* en el tercer quart de la centúria— s'hagués iniciat ja un

comerç itàlic directe, que hauria difós a les nostres costes les primeres àmfores grecoitàliques i la primera campaniana A. Un indicati important en aquest sentit ens ve donat pel derelict de Bon Capó (l'Ametlla de Mar), que ha revelat un carregament d'àmfora grecoitàlica del tipus B de Lyding-Will. Dissortadament, la cronologia d'aquest conjunt no pot ser establerta amb total precisió, per bé que no és en absolut inversemblant una data anterior a 218 aC (Asensio i Martín 1998).

c) Les modalitats de la difusió

Pel que fa a les modalitats de la distribució, s'ha observat des de ja fa anys que hi ha en les diferents zones de la costa ibèrica diverses fàcies clarament diferenciades en la composició dels conjunts de ceràmiques àtiques, tant des del punt de vista funcional com formal, la qual cosa s'ha d'atribuir versemblantment al gust diferenciat dels consumidors, ja que res no permet pensar en diferències importants de preu entre els vasos que constitueixen aquestes diferents fàcies (Bats, 1989; Morel, 1994; Sanmartí, 1996; Sanmartí, en premsa). Així, és possible advertir a la costa septentrional de Catalunya, al nord de Barcelona, una fàcies similar a la de Gàl·lia mediterrània i *Empòrion* (Sanmartí-Grego, 1988, 102, 105, 107, 112), caracteritzada pel domini dels vasos per beure amb nanses (sobretot *skyphoi*), mentre que a la resta d'Ibèria s'adverteix una preferència marcada per les copes-escudella. Ara bé, fins i tot a l'interior d'aquesta segona fàcies és possible distingir diferències prou marcades; així, en els jaciments valencians i murcians la forma predilecta entre els vasos per beure és el bolsal, sovint acompanyada dels *kantharoi* Lamb. 40, mentre que la presència d'*skyphoi* és molt reduïda; a la costa meridional de Catalunya; en canvi, els bolsals són extremadament rars i la forma predominant entre els vasos per beure és inqüestionablement l'*skyphos* (Sanmartí, 1996).

Per una altra part, també resulta possible apreciar algunes variacions quantitatives importants entre diferents jaciments, que possiblement reflecteixen diferències en la capacitat adquisitiva dels habitants dels diferents assentaments, o bé en les funcions d'aquests, i, conseqüentment, ajuden a configurar llur posició dins l'estructura social del món ibèric. Cal dir, però, que aquest és un camí de la recerca encara poc explorat, que s'ha de basar en dades quantitatives molt riguroses, encara només parcialment disponibles. Per una part, caldria poder avaluar —i comparar— en els diferents jaciments —i tipus de jaciments— la importància quantitativa dels materials d'importació en relació als materials de producció local, ja que aquesta pot variar considerablement. Així, a la Illeta dels Banyets el volum de les importacions assoleix el 17% dels individus, percentatge que arriba fins al 19% en el cas de Montjuïc, però que davalla fins al 11% a l'Argilera i a només el 3% en el cas del Castellot de la Roca Roja. Aquest darrer cas sembla particularment curiós, si es té en compte el fet que el poblat està situat al costat mateix de l'Ebre, una via de comunicació de primer ordre que devia conservar un paper important en la redistribució vers l'interior

dels materials d'importació. Tal vegada aquestes xifres es puguin explicar en part a partir de la funcionalitat del lloc, que podria haver estat una mena de fortí destinat al control del pas del riu, més que un hàbitat "normal".

En segon lloc, seria necessari discernir si efectivament existeixen elements de diferent valor dins de cada tipus de material d'importat, i avaluar la importància relativa d'aquests diferents elements a cadascun dels jaciments (Asensio i Sanmartí, 1998, 25-26). Així, caldria poder comprendre i valorar el fet que a l'assentament d'Alorda Park els craters de figures roges (versemblantment el tipus de peça de més preu) representin el 15% dels vasos de ceràmica àtica, mentre que al Turó del Vent són només el 5% i a la Moleta del Remei hi ha una quasi total absència de ceràmica de figures roges (Gracia *et alii*, 1988). Cal veure en aquestes diferències un signe de diferenciació social, tal com ha estat proposat per a l'Alta Andalusia a partir de les troballes fetes en necròpolis? (Cabrera, 1995, 153). Només una anàlisi àmplia, que posi en relació aquestes dades amb altres factors, com ara la superfície i estructura de les cases, la complexitat de les fortificacions, les funcions dels assentaments, etc. podrà donar una resposta precisa. En tot cas, sembla evident que aquest és un dels camins importants en la recerca dels pròxims anys sobre les formes de l'organització social en el món ibèric.

II.1.1.4. La segona guerra púnica i la conquesta romana

Amb la segona Guerra Púnica es produeix la primera arribada massiva a les costes peninsulars dels productes itàlics, essencialment vaixel·la (campaniana A), vi (envasat en àmfors greco-itàliques) i, en molt petites quantitats, ceràmica de cuina. Així, en els nivells d'abandonament del poblat d'Alorda Park, datables probablement de 195 aC i que, en conseqüència, deuen ser representatius de la fàcies d'importacions dels darrers decennis del segle III aC, l'àmfora greco-itàlica —essencialment del tipus documentat al Grand—Congloué vers 205 aC (Grace, 1985; Vandermersch, 1994, 83)— representa aproximadament un terç del total de material amfòric, mentre que la campaniana A és absolutament majoritària (53,7%) dins la vaixel·la d'importació. Amb diferents matisos, altres jaciments de la costa catalana ofereixen un panorama similar (Sanmartí *et alii*, 1998; Equips Pontós i Ullastret, 1998). Com han assenyalat diferents autors (*Ibidem*, 124; Sanmartí-Grego i Principal, 1998), aquesta difusió precoç dels materials itàlics devia anar lligada a les grans necessitats d'abastament que suposava la presència en territori ibèric de l'exèrcit romà. Amb tot, aquesta empena del comerç itàlic no implica la interrupció en l'arribada dels productes amfòrics del món púnic. Contràriament, aquests són quasi sempre majoritaris, fins i tot en aquelles zones més precoçment sotmeses al domini romà, és a dir, la costa al nord de l'Ebre (80% a Castellruf; 64% a Alorda Park, 100% a El Vilar, mentre que al Mas Castellar de Pontós dominen clarament les àmfors greco-itàliques). Cal destacar, a més, que entre aquests materials d'origen púnic tenen ara un paper important les produccions centremediterrànies —essencialment cartagineses—, que arriben a ser, en el

cas d'Alorda Park, numèricament tan importants com els ebusitans (31%, per un 33% de l'àmfora ebusitana). És sens dubte aquest darrer fenomen el que explica l'aparició en aquest moment d'un nombre important de vasos de cuina d'origen púnic centre-mediterrani, ben documentats en llocs com *Rhode*, Illa d'en Reixac, diversos jaciments de la vall de Cabrera, Alorda Park, Molí d'Espígol, etc. (Conde *et alii*, 1995, 14-16), i que en el cas concret d'Alorda Park són el tipus majoritari de ceràmica comuna d'importació, amb el 57% dels individus. Es tracta sobretot de grans plats o morters, però també es documenten diferents peces destinades a la cocció (*lopades*, *caccabai*, *chytrai*, amb les seves tapadores) i algunes gerretes. Juntament amb aquestes peces continuen arribant els característics morters ebusitans (40% dels individus a Alorda Park) i, en algun cas, però sempre en petites quantitats, peces massaliotes i itàliques.

II.1.1.5. El període ibèric tardà

Amb la conquesta romana s'obre, evidentment, una nova era, en el decurs de la qual la imposició del tribut s'afegirà a l'exploació del territori ibèric per via comercial. No comptem per a aquest període amb un nombre mínimament satisfactori de conjunts correctament quantificats, però tota la documentació disponible indica un augment important en el volum relatiu —i probablement també absolut— de les importacions. Així, en els nivells de segle II aC d'Alorda Park els materials d'importació representen el 39,5% del total de vasos ceràmics, percentatge que coincideix prou bé amb el que s'obté a l'Argilera (25,5%, càlcul basat en nombre de fragments) per als primers anys del segle I aC (Sanmartí *et alii*, 1984). Finalment, per a la primera meitat del segle I aC comptem amb l'important conjunt de la cisterna de Burriac, molt ben estudiat, on el material d'importació arriba fins al 46,2% del total de vasos (Miró *et alii*, 1988). La naturalesa d'aquestes importacions no sembla experimentar canvis importants. El nombre més importat de vasos continua corresponent a la vaixel·la (en torn de 60%), mentre que la ceràmica de cuina i les àmfors representen poc menys del 20% cadascuna.

Quant a la procedència geogràfica dels materials d'importació, no és cap novetat afirmar el pes creixent dels productes itàlics. Això és particularment evident pel que fa a la vaixel·la: la campaniana A, després acompanyada per la campaniana B i "B-oide", les ceràmiques de parets fines itàliques i la campaniana C constitueixen molt sovint l'únic tipus de vaixel·la d'importació documentada en els nivells d'aquest període. Les importacions amfòriques mostren en canvi un panorama diferent: l'àmfora itàlica de la costa tirrènica, que, com hem vist, ocupava ja un lloc important des de les darreries del segle III aC, no sembla esdevenir majoritària fins a la segona meitat del segle II aC, i durant tota aquesta centúria perdura encara un corrent important d'importacions púniques —precedents d'Eivissa (T-8.1.3.2.), de Tunísia-Cartago (T7.3.1.1., T-7-4.1.1., T-7.4.2.1., T-7.4.3.1., T-7.5.1.1., T-7.5.2.1.) i possiblement també de Tripolitània— que en la segona meitat de la centúria representa encara en alguns jaciments el 34% dels

individus i el 43% dels fragments (Asensio *et alii*, 1998). És en la primera meitat del segle I aC quan l'àmfora itàlica —tirrènica i ara ja també brindisina— assoleix percentatges que ultrapassen àmpliament el 50% del material amfòric d'importació (82% dels fragments a l'Argilera; 77,45% dels individus a la cisterna de Burriac; 64% dels individus a Les Guàrdies; pràcticament els 100% a *Ieso*) (Guitart *et alii*, 1998). Un procés de substitució semblant s'observa en relació a les ceràmiques de cuina. Rares, però ja presents, en els primers moments de la presència militar romana a la Península Ibèrica, representen ja el 10% dels materials ceràmics d'importació en els nivells de principi del segle I aC de l'Argilera (Sanmartí *et alii*, 1984, 29) i un 17 a la cisterna de Burriac, datable de la primera meitat del segle I aC (Miró *et alii*, 1988, 132), mentre que els materials d'origen púnic són quasi totalment absents. En definitiva, ens trobem davant d'un panorama estrictament similar al que es documenta en altres zones del Mediterrani occidental, com ara la Gàl·lia mediterrània (Py, 1990a, 583; Py, 1990c, 334-339; Adroher, 1998, 222-223), on els envasos massaliotes són substituïts en gran part per les produccions itàliques, que esdevenen també majoritàries a partir de mitjan segle II aC i molt particularment des de 100 aC.

És clar, doncs, que partir d'aquest moment, les antigues àrees d'influència comercial vigents durant els segles IV-III aC desapareixen o queden limitades a zones reduïdes, com és el cas de Mallorca en relació a *Ebusus*, i això encara fins al moment de la conquesta romana de l'illa (Guerrero, 1985, 236). Per una altra part, una autèntica colonització romana del territori ibèric, iniciada ja a finals del segle II aC i traduïda en la fundació de diverses ciutats i la introducció de noves formes d'explotació agrària suposarà, des del segon quart del segle I aC, una profunda transformació, seguint el model itàlic contemporani, de les estructures econòmiques del país. De fet, aquest territori, tradicionalment receptor d'importacions de productes alimentaris especialitzats, es convertirà, sense perdre aquesta condició, en exportador d'una producció vinària important.

II.1.2. El comerç d'exportació

II.1.2.1. Productes manufacturats

Les evidències sobre l'exportació a llarga distància de productes manufacturats dins l'àmbit cultural ibèric són certament escasses, però no del tot inexistents. Així, ja en el període ibèric antic s'ha documentat l'arribada d'àmfores ibèriques al Llenguadoc —segons sembla, d'origen valencià— (Gailledrat, 1997, 281—283), al port de *Massàlia* (Comunicació personal d'E. Gailledrat i J. Chr. Sourisseau) a Mallorca (Guerrero, 1998, 179, gràfic 4) i, molt particularment, a Eivissa (Ramon, en premsa; Ramon, 1998, 171). Durant els segles IV-III aC, els envasos amfòrics, estan ben documentats al Llenguadoc occidental (Gailledrat, 1997, 282-283) i, amb menys intensitat, oriental (Py, 1990, 344); Adroher, 1998, 222); també a Cartago, on constitueixen un dels tipus d'àmfora d'importació més corrents durant els segles IV i III aC (Peacock, 1986), a Eivissa, on, contràriament, la presència d'aquest material sembla decaure en rela-

ció a les centúries anteriors (Ramon, 1993a, 292 i 301, fig. 1, núm. 7; Ramon, 1993b, 77-79; Ramon, 1998, 171), a Mallorca (Guerrero, 1998, 180-181) i, molt particularment, al derelict de Binisafüller (Guerrero *et alii*, 1991), on la major part del carregament sembla haver estat constituïda precisament per àmfores ibèriques. Durant el segle III aC aquests materials van acompanyats a vegades de peces de vaixel·la, però sempre en quantitats poc significatives (Py, 1990, 339; Cerdà, 1980, 99, fig. 7). La difusió de les àmfores ibèriques va perdurar encara sens dubte durant els segles II-I aC, segons mostren les troballes en diversos jaciments de la Gàl·lia mediterrània (Py, 1990, 344) i Mallorca (Arribas *et alii*, 1973, 156, fig. 52, 4; 167, fig. 56, 1 i 3 —si no es tracta de peces atribuïbles a l'hàbitat talaiòtic de segles IV-III aC subjacent—; Hernández Gasch i Sanmartí, en premsa), però en aquesta època els productes ceràmics ibèrics més àmpliament exportats són inqüestionablement els *kalathoi* (De Nicolàs i Conde, 1993; Conde, 1996; Fernández Izquierdo, 1996, 126-127) —acompanyats, però, d'altres peces pintades, particularment plats amb vora plana i tenalles— i la vaixel·la de ceràmica grisa, molt particularment les gerretes bitroncocòniques).

En relació amb aquestes exportacions ceràmiques cal plantejar tres qüestions importants: d'una part, el contingut dels envasos; de l'altra, quines són, les àrees de producció implicades; i, finalment, quins són els agents efectius de la distribució d'aquests materials. Pel que fa al primer d'aquestes aspectes, la major part de les anàlisis de residus en àmfores ibèriques han donat com a resultat la presència de cervesa. En el cas d'Alorda Park, per exemple, 18 de les 19 peces analitzades havien contingut aquest producte (Juan-Tresserras, 1998, 87; en premsa), i altres anàlisis de materials recuperats recentment al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet han donat resultats similars (comunicació verbal del Dr. J. Juan). Cal dir, però, que aquestes anàlisis es limiten, de moment, a troballes fetes en jaciments ibèrics, tots ells, a més, d'una zona relativament limitada (Catalunya). És perfectament possible —però caldria demostrar-ho de manera concloent— que les peces exportades i/o les que han estat produïdes fora de Catalunya hagin contingut productes diferents, com, per exemple, vi, tal com ha estat proposat en diferents ocasions (Mata *et alii*, 1997; Blánquez, en premsa). S'ha suposat també a vegades que els *kalathoi* haurien pogut tenir la funció d'envasos comercials, destinats concretament al transport de mel (Cuadrado, 1968, 128). Aquesta hipòtesi, que es fonamenta en la peculiar forma de la vora d'aquestes peces, no ha estat mai verificada. En tot cas, és igualment plausible suposar que moltes d'aquestes peces, particularment les de dimensions més reduïdes, haguessin estat concebudes i utilitzades com a elements de vaixel·la. El panorama, en canvi, sembla bastant més clar en relació a les exportacions de ceràmiques pintades i vaixel·la grisa dels segles II-I aC. En efecte, durant el segle II aC aquests materials semblen haver estat quasi exclusivament fabricats en tallers catalans, mentre que en el segle I aC es documenten també, però amb un caràcter clarament minoritari, peces procedents de l'àrea sudoriental

de la Península Ibèrica (Conde, 1996, 162-163).

Quant als centres de producció de les àmfores que s'han recuperat fora de l'àrea ibèrica, rarament poden ser establerts amb un mínim de confiança, i això per raons diverses: el pobre coneixement que tenim encara actualment sobre la tipologia i evolució de les diferents àrees de producció, el caràcter sovint molt fragmentari de molts dels materials recuperats en les àrees receptores i, finalment, la manca de publicació o publicació molt parcial de moltes d'aquestes peces. El cas més clar en aquest sentit és el del derelict de Binisafüller, on, d'un total d'aproximadament 150 àmfores ibèriques, només han estat correctament publicades uns 9 exemplars. Malgrat aquestes limitacions, s'ha suposat un origen en el País Valencià i el sud-est de la Península per a la major part d'àmfores ibèriques arcaïques trobades a Eivissa, el Llenguadoc i *Massàlia* (Ramon, en premsa; Gailledrat, 1997, 283). Quant als materials dels segles IV-III aC, és segura la presència d'algunes produïdes en el territori català a Eivissa (Ramon, 1998, 168, fig. 9, 10) i a Menorca, concretament a la taula de Trepucó (comunicació personal del Dr. V. Guerrero. Això, tanmateix, no significa necessàriament que la costa catalana ni, més específicament, l'àrea laietana, hagin tingut un lloc preeminent en l'exportació d'àmfores ibèriques d'aquesta època.

Pel que fa als agents de la difusió d'aquests materials, i donat que no sembla plausible suposar una navegació comercial estrictament ibèrica a llarga distància, és lògic pensar que van ser difosos per intermediaris. Aquests, abans del segle II aC, devien ser els mercaders púnics i grecs. De fet, hi ha indicis positius —bàsicament la presència d'àmfores T-8.1.1.1. i, possiblement T.8.1.2.1.— per suposar que la nau Binisafüller, l'únic *navili* conegut que sembla haver transportat un carregament compost essencialment d'àmfora ibèrica (unes 150 peces com a mínim), era, de fet, una nau ebusitana que transportava productes ibèrics com a càrrega de retorn que hauria pogut ser venuda a Menorca i/o Mallorca (Ramon, 1995, 59), on, com hem assenyalat més amunt, no manquen les àmfores ibèriques del període ibèric ple. Durant el segle II aC, l'important increment de les troballes de ceràmica ibèrica fora de la Península sembla inseparable de la intensificació del tràfec comercial, que ara, com s'ha assenyalat en diferents ocasions, es troba essencialment en mans dels mercaders itàlics. Sembla lògic suposar, doncs, que la distribució d'aquests materials es va realitzar també essencialment com a càrrega de retorn dels navilis comercials itàlics, tal com havia proposat ja N. Lamboglia (1954, 125), mentre que ens semblen molt aventurades les propostes de veure-hi bàsicament la conseqüència de la circulació d'individus ibèrics, que els haurien transportat com a objectes d'ús personal o per a intercanvis a petita escala (Conde, 1996), o bé que es tractés de peces utilitzades per les tripulacions dels vaixells (Fernández Izquierdo, 1996, 127).

Entre els productes manufacturats exportats pel món ibèric potser caldria incloure també els teixits de lli i de llana, sobretot si es té en compte la possible existència de centres de

producció d'una certa entitat. És el cas del jaciment del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Barcelona), on s'han descobert centenars de *pondera* en els nivells de segle III aC. Aquest fet, juntament amb l'existència al jaciment d'un gran dipòsit d'aigua (que hauria pogut servir per a la preparació de les fibres) i, fins i tot, el topònim actual del municipi (que suggereix abundància de lli), fan pensar en la possibilitat d'una producció que anés molt més enllà de l'escala domèstica i que, per tant, podria haver permès l'exportació. La importància potencial del lli —com a matèria primera que hauria posteriorment estat transformada a Empòrion, cosa que ens sembla dubtosa— ha estat també assenyalada per a l'àrea empordanesa (Domínguez Monedero, 1984). També ha estat sovint recordada la importància potencial com a mercaderia de l'esparg (Cuadrado, 1968, 125; Domínguez Monedero, 1984; Sala, 1995, 294), utilitzat per a diferents finalitats, entre les quals el cordatge de les naus devia ser d'especial interès per als pobles colonitzadors. És possible que aquest producte s'exportés ja transformat.

II.1.2.2. Matèries primeres

Sembla evident que el volum de les exportacions ibèriques de productes manufacturats és excessivament reduït per justificar el flux de materials d'importació que arriben des del segle VII aC a les costes peninsulars. Cal, doncs, concloure, que la part del lleó d'aquestes exportacions estava constituïda per matèries primeres que devien ser consumides o transformades en els centres de recepció i que, conseqüentment, no han deixat restes arqueològicament detectables, amb totes les limitacions que això implica.

Entre aquests productes d'exportació, el gra pot haver tingut un paper important. En efecte, el gran nombre de sitges, sovint agrupades en conjunts de gran extensió, que es documenten a partir del segle IV aC, coincidint, doncs, amb un notable increment de les importacions, ha fet suposar a diferents autors que els cereals van adquirir en aquesta època un paper important en el comerç amb el món mediterrani desenvolupat (Serra-Ràfols, 1974, 219-221; Sanmartí-Grego, 1992, 35-36; Gracia, 1995a), si més no a la Catalunya costanera al nord de l'Ebre, ja que a la resta d'Ibèria no hi ha cap indici d'un augment similar en la capacitat d'emmagatzematge. De tota manera, resta encara per fer una avaluació aproximada de la capacitat global d'emmagatzematge d'aquests dipòsits en cada període concret i del volum de les exportacions de gra que s'en pot inferir, sempre tenint en compte les necessitats de subministrament a la població indígena, que, cal no oblidar-ho, també sembla experimentar un creixement important des de finals del segle V aC. La intensificació de la producció agrícola i l'aplicació d'una part de l'excedent generat a l'exportació ha estat suposada també per al sud del País Valencià, en base essencialment a un aparent augment de la població en zones d'elevat rendiment agrícola, concretament en el cas de El Puntal de Salinas (Sala, 1995, 295)

Diferents autors han fet esment d'altres matèries primeres —carns, fusta, sal, pells, espart, etc.—, a vegades esmentades

en fonts literàries que, o bé no fan referència directa a la Península Ibèrica, o bé corresponen al període més tardà del desenvolupament històric del món ibèric (Cuadrado, 1968, 124-131; Morel, 1983, 552-553, amb bibliografia anterior; Sala, 1995, 294—295; Gailledrat, 1997, 301) i que podrien haver estat objecte d'exportació. No és gens dubtós que aquests productes podrien haver alimentat un corrent d'intercanvis més o menys intenses, però, donada la total absència, ja no d'evidències, sinó fins i tot d'indicis, ens hem de limitar, com altres autors abans que nosaltres i en àmbits d'estudi més generals (Morel, 1983), a recordar la seva importància potencial. Així, els boscos dels Pirineus, del massís del Montseny o les serres del Baix Ebre haurien pogut subministrar bona fusta per a la construcció d'edificis i de naus, la importància de la qual en el comerç del món antic ha estat destacada per diferents autors (Polanyi, 1994, 316). En aquest sentit, no està de més recordar el testimoni d'Al-Idrisi (69, 190, 208), sobre la qualitat de la fusta de pi de les serralades pi de la zona de Tortosa i la seva importància econòmica com a producte d'exportació. La sal de Cardona (Serra-Ràfols, 1974, 219) o la que podria haver estat produïda en hipotètiques Salinas de la desembocadura del Segura (Sala, 1995, 294) podria igualment haver constituït un element de valor considerable en aquests tràfics. En aquest mateix apartat caldria incloure la mel, que fou produïda, probablement en quantitats importants, a l'àrea central del País Valencià (Bonet i Mata, 1995) i tal vegada en altres zones (Sanmartí *et alii*, 1992, 207, fig. 89, 418).

Sens dubte, els metalls devien ser ja des del segle VII aC una de les mercaderies d'exportació més importants, segons mostren diferents indicis. Entre aquests caldria esmentar la troballa a Aldovesta d'un motlle de fundició per a l'elaboració de pans i varetes, la presència en el mateix jaciment d'un conjunt de peces de bronze amortitzades i preparades per a la seva refundició, així com la consolidació durant la segona meitat del segle VII d'hàbitats permanents d'una certa entitat en proximitat dels jaciments de galena argentífera del Siurana (Asensio *et alii*, 1994-1996). Quant al període ibèric pròpiament dit, no cal insistir en la importància proverbial de zones mineres com Cartagena o la conca de Càstulo, molt rica en coure i plata (Blázquez i García-Gelabert, 1986, 44), tal com reflecteixen també les fonts literàries (Diodor, V, 36-38). Ara bé, tal com ha assenyalat, entre altres, J. P. Morel (1983, 555) no es pot ignorar la importància comercial que podrien haver tingut els petits jaciments —que amb criteris actuals podrien semblar poc o nul·lament rendibles— i centres de transformació que es documenten cada vegada amb més freqüència. Un bon exemple és el de Les Guàrdies (El Vendrell, Baix Penedès, Tarragona), on s'ha pogut documentar tot el procés de producció siderúrgica, des de l'extracció del mineral fins a la depuració del metall (Morer *et alii*, 1997). Altres exemples d'una activitat siderúrgica d'un cert pes han estat documentats en llocs com la Torre dels Encantats, El Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Serra-Ràfols, 1968), Peña del Moro (Rovira i Solias, 1991), la Cadira del Bisbe (comunica-

ció personal de Ramon Coll), a la zona de Castelló (Oliver, 1996, 89), a La Bastida de les Alcusses, El Oral, El Puntal de Salinas (Sala, 1995, 293-297) i el Castellar de Librilla (Ros Sala, 1989, 405-406). La metal·lúrgia del coure és ben documentada al jaciment del Turó del Vent, que ha donat nombrosos gresols destinats a l'obtenció d'aquest metall (Material dipositat al museu de Granollers i en curs d'estudi per R. Álvarez i C. Rovira), i al Puntal de Salinas (Sala, 1995, 297). Certament, en cap cas no sembla tractar-se de grans centres de producció, però no es pot excloure que una part d'aquesta producció servís per a alimentar el comerç exterior. Pel que fa a la producció de plom i de plata, també es documenta l'existència de diversos jaciments d'exploració dels quals és documentada a vegades durant la protohistòria. Un cas ben conegut és el de la regió de Bellmunt (Priorat, Tarragona), on hi ha importants bens de galena, que ja era explotada durant el Bronze Final-Primer Ferro (Genera, 1986). La producció de plata d'aquests jaciments, documentada durant l'Edat Mitjana, devia ser petita, però prou important, en tot cas, per haver donat nom a la Serra de l'Argentera, topònim que també es documenta en altres llocs de Catalunya (Serra-Ràfols, 1974, 219). Un cas semblant podria ser la possible explotació dels jaciments de la Serra de Callosa per part dels ocupants de El Oral (Sala, 1995, 295). En tot cas, la producció de plom o, almenys, la presència d'objectes d'aquest metall és àmpliament documentada en diversos jaciments de la costa ibèrica, com ara el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Sanmartí *et alii*, 1992, 88) o El Puntal de Salinas (Sala, 1995, 297). La presència de lingots de plom a la nau de Cabrera II (Cerdà, 1978, 96) suggereix la possibilitat que la procedència d'aquest metall fos ibèrica.

Finalment, no es pot excloure la possibilitat, tantes vegades assenyalada (Morel, 1983, 554), que els esclaus fossin també una mercaderia important. Evidentment, el testimoni de Diodor de Sicília (V, 26, 2-3) sobre l'intercanvi d'esclaus per àmfores vinàries a la Gàl·lia dóna una gran versemblança a aquesta possibilitat.

II.3. El món celtibèric

Les relacions d'intercanvi amb el món ibèric amb el seu hinterland immediat, és a dir, la Celtibèria, han estat tractades recentment en un treball de síntesi (Cerdeño *et alii*, 1999) que ens permet estalviar aquí una llarga exposició. Cal assenyalat, en tot cas, que aquests intercanvis tenen una natura molt diferent de la que hem descrit en relació al món mediterrani, i aparentment són d'una intensitat molt inferior, si no és que es tracta majoritàriament, quasi exclusivament, de matèries peribles, que no han deixat rastre en el registre arqueològic, o bé de peces difícilment diferenciables de les seves homòlogues de producció local. En efecte, la presència en territori celtibèric de materials fabricats en el territori ibèric o transportats a través d'aquest (com ara la ceràmica grega) és ara per ara molt escassa, i el mateix es pot dir en sentit contrari. Fins i tot els envasos de transport per excel·lència, les àmfores, fan defecte a la Celtibèria, tot i existir centres ibèrics de fabricació d'a-

quest tipus de peces —particularment *Kelin/Los Villares*— a les portes mateixes d'aquest territori (*Ibidem*, 289). Entre els elements arqueològicament documentables que es pot demostrar que han estat objecte d'intercanvi entre aquestes dues àrees destaquen particularment les armes, sobretot les de procedència ibèrica —o bé europea, transportades possiblement a través de Catalunya— que han estat trobades en territori cel·tibèric (Cerdeño *et alii*, 1999, 273-274), tot i que el moviment en sentit contrari també es comprova en alguna ocasió, com ara en el cas del punyal i la beina de punyal del Turó del Vent (Sanmartí-Grego, 1994). Com han assenyalat altres autors (Cerdeño *et alii*, 1999, 286-287), la circulació d'aquests objectes s'ha d'explicar primordialment com el resultat de l'intercanvi de béns de prestigi entre cabdills, més que com una activitat comercial en el sentit estricte del mot.

II.4. Europa centre-occidental

No es pot excloure la possibilitat que alguns dels objectes metàl·lics de tipus europeu descoberts en el territori ibèric siguin elements d'importació. El cas més clar seria el del casc de la sitja núm. 24 del grup de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar), que troba els seus paral·lels més clars a l'àrea centreeuropea suditàlica (Garcia Roselló *et alii*, 1998, 320-321), i el del casc de la Pedrera de Vallfogona, probablement d'origen nordpirinenc (Quesada, 1996, 63). Tampoc es podria excloure que l'armament latenjà tan típic de Catalunya (Sanmartí, 1994; Garcia Roselló *et alii*, 1998; Quesada, 1997), o una part d'aquest, fos el producte d'intercanvis amb el món europeu nordpirinenc, tal vegada a través d'*Empòrion* i *Massàlia*. Així mateix, és possible considerar com una importació el capfoguer de ferro del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Sanmartí, 1994), una peça excepcional a la Península Ibèrica (només n'hi ha una altra, de tipus diferent, a la necròpoli de La Osera, Àvila) (Schuele, 1969, lùm. 135, 27), però amb nombrosos paral·lels a la Gàl·lia Cisalpina, l'Europa central i la Gran Bretanya (Piggot, 1971, 259-263).

III. EL COMERÇ INTERIOR

La circulació interior de béns el món ibèric és un tema encara poc tractat en la bibliografia, la qual cosa és deguda bàsicament a les dificultats per reconèixer com a tals importacions els objectes produïts en altres zones de l'àrea ibèrica —degut a la relativa identitat de pastes dels productes ceràmics o l'ús de matèries primeres difícilment distingibles— o, en el cas que aquest origen exòtic pugui ser establert, per determinar-ne la procedència precisa —a causa essencialment de l'absència d'estudis tipològics globals i de programes d'anàlisi arqueomètrica d'abast ampli—.

De tota manera, en els darrers anys s'ha començat a reconèixer la circulació de determinats productes. És, per exemple, el cas de les àmfores. Així, ja en la primera meitat del segle V aC ha estat possible documentar la presència a El Oral d'un nombre important d'àmfores ibèriques fabricades probablement a l'Andalusia occidental i en centres indeterminats de la costa peninsular (Sala, 1995, 63-64). Pel que fa a

Catalunya (Sanmartí i Bruguera, en premsa), hi ha un bon nombre de peces que, per les seves característiques morfològiques, han de ser considerades probablement com a importacions. La seva procedència precisa no pot ser generalment determinada, tot i que probablement es tracta de productes de l'àrea valenciana. Això sembla clar, si més no, en el cas de les peces dotades d'un pivot fi i allargat trobades als poblats d'Alorda Park i del Castellet de Banyoles de Tivissa (Asensio *et alii*, 1996, 169, fig. 4, 3). De fet, i atesa la freqüència d'aquesta forma a Sagunt, no es pot excloure que siguin productes d'un taller d'aquesta zona (Ribera, 1982, 107).

A banda del material amfòric, també hi ha evidències de la circulació d'altres peces ceràmiques, de tipus diversos. És, per exemple, el cas de la ceràmica ibèrica decorada amb, una producció del període comprès entre mitjan s. V aC i el segle III aC específica de l'Empordà i que es documenta fins a l'Erau (Martín, 1977 i 1988) i, cap al sud, almenys fins a Alorda Park (Cela, 1994, 175, lùm. 14, 14-15), la qual cosa suposa una àrea de difusió no despreciable a escala regional, si bé cal fer notar que les quantitats són ínfimes (només dos fragments entre desenes de milers dels segles IV-III aC a Alorda Park). Altres peces característiques de la costa centreseptentrional de Catalunya, com ara les tasses de fons umbilicat, van viatjar també ocasionalment cap al sud, almenys fins al poblament d'Alorda Park (Cela, 1994, 171, lùm. 12, 11) on també es documenta en la segona meitat del segle III aC la presència d'algun *kalathos* valencià. Tot plegat, però, i a manca d'estudis que abordin la qüestió a fons i amb una perspectiva global, fa la impressió que es tracta més aviat d'un transport ocasional d'objectes que d'un comerç organitzat i regular d'un cert abast. És cert, en tot cas, que durant els segles II-I aC aquesta circulació sembla intensificar-se, probablement per les mateixes raons que expliquen la difusió exterior d'aquests materials.

Quant a la resta de productes manufacturats, l'evidència més clara és la de l'armament, donada l'existència al nord de l'Ebre d'una àrea ben diferenciada, on l'armament característic és de tipus latenjà. Cal, doncs, pensar que les poques fal·cates trobades a Catalunya són importacions d'origen meridional, i el mateix es podria dir del soliferreum de la necròpolis de Cabrera de Mar (Garcia Roselló *et alii*, 1998, 323). El mateix es pot dir, inversament, dels pocs exemplars d'espases de La Tène trobades al sud de l'Ebre (Stary, 1982, 136). Aquests elements haurien pogut viatjar com a mercaderies, però també pot tractar-se, donada la seva natura de béns de prestigi, de regals entre cabdills o, com indica F. Quesada (1996, 63), de botins de guerra.

Un altre aspecte de la qüestió rau en determinats materials lítics emprats en la fabricació de molins i altres objectes. Així, ha estat possible arribar a determinar que un molí rotatori dels Vilars d'Arbeca s'havia fabricat amb pedra del Mèdol, prop de Tarragona (Alonso, 1996, 189). L'ús de la pedra de Montjuïc per objectes d'aquest tipus ha estat ben documentat a la zona de Garraf (comunicació personal del Sr. Magí Miret) i a l'assentament d'Alorda Park, jaciment on es documenta

una considerable diversitat de materials, en general de procedència incerta. En aquest sentit, cal destacar l'ús freqüent de roca granítica per a la fabricació de molins de va i ve en zones cretàiques de la Catalunya meridional on aquest material és necessàriament d'importació, per bé que la seva procedència rarament pot ser precisada. Un altre exemple interessant de comerç d'elements lítics són les pedres volcàniques, documentades en punts tan diversos com Can Fatjó (Rubí, Vallès Occidental, Barcelona), Torre dels Encantats (Arenys de Mar, El Maresme, Barcelona), Alorda Park i El Oral. Sovint tenen la forma d'allisadors, que podrien haver estat utilitzats en la neteja de pells. Altres objectes de pedra volcànica apareixen associats a obradors siderúrgics (Sala, 1995, 295; Serra-Ràfols, 1968, 16) i en relació amb la transformació de l'espart (Sala, 1995, 294). La procedència precisa d'aquests materials no ha estat encara determinada. Les fonts més probables són a la pròpia Península Ibèrica, és a dir, Olot (Garrotxa, Girona), Piedrabuena (Ciudad Real, cap de Gata, sierra de Lucena (Granada), etc. (Cuadrado, 1968, 138), però no es pot excloure un origen extrapeninsular, per exemple de les Lípari.

El volum d'aquestes transaccions no pot ser determinat. En certs llocs i moments (per exemple a El Oral en la primera meitat del segle V aC) sembla netament superior al del comerç exterior, però la impressió que s'obté a la costa de Catalunya, almenys en els segles IV-III aC és molt diferent. Naturalment, el progrés en aquest camp dependrà en el futur del progrés en la tipologia fina de les produccions ceràmiques —molt particularment de les àmfores— i de la implementació de programes sistemàtics de recerca arqueomètrica.

IV. LES FORMES DE L'INTERCANVI I LA POSICIÓ ECONÒMICA DEL MÓN IBÈRIC DINS DEL SISTEMA D'INTERCANVIS DEL MÓN MEDITERRANI

És poc plausible suposar que en el desenvolupament històric de la societat ibèrica —que sens dubte protagonitza la transició dels nivells d'organització propis dels cabdillatges als de formes embrionàries d'estats— s'arribés a desenvolupar un sistema d'intercanvis autènticament comercial, basat en el mercat, de manera que cal suposar que la circulació interior de béns es fonamentava en la redistribució dins un sistema de béns de prestigi. Això suposa el monopoli per part de l'èlite social —a través dels elements dirigents— sobre les importacions de béns especialitzats i el control de la producció dels béns necessaris per a aquestes transaccions, així com l'existència de punts d'intercanvi amb l'exterior que assoleixen un lloc destacat en la jerarquia del poblament (Wells, 1980, 6-8; Friedman, 1992, 340). La resta de la població només es beneficia d'aquests intercanvis amb l'exterior si l'èlite redistribueix una part dels béns importats, la qual cosa molt sovint es realitza per tal mantenir la cohesió de la societat i assegurar la seva reproducció. Creiem, doncs, que les relacions comercials amb el món mediterrani desenvolupat devien respondre al model de "comerç administratiu" (Polanyi, 1976, 307-308), en el qual tota l'activitat d'intercanvi (incloent el lloc, el calendari, les equivalències (o

"preus"), etc.) és regulada per normes emanades del poder polític. Això suposa l'existència de "ports de comerç" (ports of trade), el "lloc on es desenvolupa el comerç administratiu" (*Ibidem*, 308), la identificació arqueològica dels quals no és fàcil, en absència d'excavacions en extensió, però que sens dubte corresponen a assentaments indígenes costaners o pròxims als cursos fluvials més importants. Llocs com Ullastret, Burriac, Montjuïc, Tarragona, Sagunt, la Illeta dels Banyets o Màstia semblen els candidats més probables, però no es pot excloure altres punts de menor entitat però amb un mínim de facilitats portuàries. L'existència d'instal·lacions d'emmagatzematge importants i de santuaris, un percentatge elevat de materials d'importació, la presència d'objectes exòtics poc habituals o, fins i tot, l'abundància d'àmfores ibèriques poden ser indicis positius en la identificació d'aquests llocs. En aquest sentit, és important assenyalar que és justament en alguns dels jaciments que hem esmentat on el percentatge d'importacions en relació al material indígena és més elevat: sempre superior al 10% durant el segle IV aC (per ex., 14,73% a Montjuïc; 16,8% a la Illeta dels Banyets), a la vegada que hom hi documenta a vegades la presència de peces d'importació "poc corrents", que tenen moltes més possibilitats de ser trobades en ambients portuaris. Un d'aquests "ports de comerç" devia ser molt probablement la Saiganthe mencionada a la carta comercial focea d'Empúries —de la que, precisament, s'ha pogut suposar que era Sagunt—, i és lògic suposar també que el personatge anomenat Bàsped(as), establert en aquest lloc, era un dels notables ibers que controlaven les transaccions, més que un "comerciant" en sentit d'un "professional" d'aquesta activitat.

Per una altra part, els béns exportats per les societats ibèriques semblen haver estat primordialment matèries primeres (aliments de diferents tipus, metalls, potser fusta), tot i que no es pot excloure algun tipus de producte transformat (per exemple, teixit, el contingut de les àmfores) i els esclaus (documentats en el cas de la Gàl·lia per Diodor de Sicília [V. 26, 2-3]). Cal dir, en tot cas, que amb anterioritat al segle II aC —és a dir, abans de la incorporació del territori ibèric al domini romà— les troballes de materials manufacturats ibèrics en possibles àrees receptores del Mediterrani centre-occidental (*Massàlia*, *Ebusus*, Cartago) són sempre escadusseres (amb la sola excepció de la nau de Binisafüller).

Contràriament, els béns importats al món ibèric són clarament productes especialitzats —fins i tot quan es tracta de productes alimentaris, com ara vi, oli o salaons—, la fabricació dels quals depèn sovint d'una tecnologia més refinada i d'uns nivells d'especialització molt més acusats del que es documenta en el món ibèric. És el cas de les ceràmiques gregues figurades i de les diferents produccions de vernís negre, l'obtenció de les quals implica uns processos relativament elaborats. És també el cas dels productes continguts en els grans envasos de transport, és a dir, fonamentalment el vi, i possiblement també l'oli i les salaons i salses de peix. El contingut vinari de les àmfores massaliotes és generalment acceptat en base a les fonts escrites sobre l'economia antiga de

Massàlia, sense excloure, emperò, la possibilitat que també s'hi envasessin altres productes (Morel, 1990b, 285-286). Les dades disponibles sobre la producció amfòrica ebusitana són igualment poc concloents, tot i que la possibilitat que sovint transportessin vi sembla cada vegada més plausible (Ramon, 1991, 131-135). Les conserves de peix són el contingut indubtable d'una gran part de les àmfores produïdes a la zona del Cercle de l'Estret (Ramon, 1995, 266), mentre que l'evidència és encara molt tènue per a la producció púnica centre-mediterrània (Ramon, 1995, 265-266).

Pel que fa a la producció ibèrica de vi, les evidències inqüestionables de vinificació que han estat documentades a l'Alt de Benimaquia (Dénia) durant la primera edat del ferro mostren un coneixement precoç de les tècniques implicades en aquest procés (Gómez Bellard i Guérin, 1994, Gómez Bellard *et alii*, 1993), a més d'altres indicis fora del que és estrictament l'àmbit cultural ibèric (Domínguez Monedero, 1995, 48). De tota manera, cal contraposar a aquest fet el petit nombre d'instal·lacions de premsat en els assentaments ibèrics —com ara els del Castellet de Bernabé, La Monravana, La Seña (Bonet *et alii*, 1994, 126-127), el de Sant Miquel de Lliria (Bonet, 1995, 369-370) i els del territori de *Kelin* (Mata *et alii*, 1997)— i, molt particularment, el fet que la immensa majoria d'anàlisis de residus practicades en àmfores ibèriques indica clarament que havien contingut cervesa. Certament, la interpretació d'aquestes dades fins a cert punt contradictòries no és fàcil. Possiblement hem de suposar que, tractant-se d'un bé de pres-

marc de relacions econòmiques clarament colonial. De fet, el notable volum de les exportacions amfòriques de *Massàlia* i *Ebusus*, juntament amb la migradesa relativa dels seus territoris d'explotació, permetrien suposar una producció altament especialitzada, possiblement deficitària en gra, producte que es podria haver obtingut sobretot a la costa ibèrica, les Illes Balears i la Gàl·lia mediterrània. És més, no es pot excloure, com han suposat diferents autors, que la producció agrària d'Extrem Occident contribuís a mitigar el proverbial dèficit en gra de l'Àtica, tot i que les fonts literàries no en fan menció explícita. Es pot, doncs, proposar que efectivament existeix una estructura centre-perifèria basada en la "divisió axial del treball que implica processos de producció integrats", la qual cosa és, precisament, el tret característic dels "sistemes-món" tal com van ser definits per I. Wallerstein (1974, 349; 1991, 191).

L'existència d'un sistema regional d'aquest tipus, que trascendeix les fronteres polítiques i culturals (Friedman, 1992, 345), suposa també, en paraules de B. K. Gills i A. G. Frank (1991, 85), la interpenetració en l'extracció i acumulació d'excedents, de manera que les élites de les diferents formacions socials implicades participen d'alguna manera en els sistemes d'explotació de les classes productores de les altres. És a dir, en el cas que ens ocupa, que no solament les élites de les zones més desenvolupades del món mediterrani es beneficiaven de l'input suplementari de treball de les poblacions de la perifèria —en el món ibèric i en altres àrees— necessari per a mantenir aquest comerç, sinó que els estaments dirigents d'aquestes darreres àrees trobaven en el monopoli de les relacions exteriors i en la redistribució dels béns importats un mitjà per perpetuar llur posició dominant. Existeix, doncs, una situació d'interdependència, la qual cosa no significa que la relació s'estableixi necessàriament en un plànol d'igualtat. Certament, no ens és possible avaluar la desigualtat en els intercanvis en termes de valor i de preu de les mercaderies, que ens són simplement impossibles de reconèixer. Ara bé, com ha indicat Champion (1989, 14-15), es pot suposar que per a les societats "indígenes" de la perifèria —o, més precisament, per a les seves élites— el grau de dependència era superior en la mesura que, a diferència del centre, no devia estar en la seva mà la possibilitat de trobar alternatives per al subministrament d'uns béns de prestigi que devien ser de gran importància per a la reproducció social. Des d'aquesta perspectiva, les tres zones d'influència que hem definit més amunt per al període ibèric ple (corresponents respectivament a les tres grans ciutats mercantils d'extrem occident: *Massàlia*, *Ebusus* i *Gades/Malaka*) semblen respondre a una efectiva repartició d'àrees d'explotació, probablement sense entrar en competència entre els diferents centres colonials, com a forma més efectiva de garantir el domini sobre la perifèria.

No cal dir que el centre del "sistema-món" en què es troba integrat el món ibèric és el Pròxim Orient, on l'imperi aquemènida —i abans l'imperi assiri— podria haver ocupat, segons alguns autors (Gills i Frank, 1992, 641—642), una posició "superhegemònica" entre diferents centres (Grècia, Fenícia —a més, políticament sotmesa—, Xina, Índia). En aquest con-

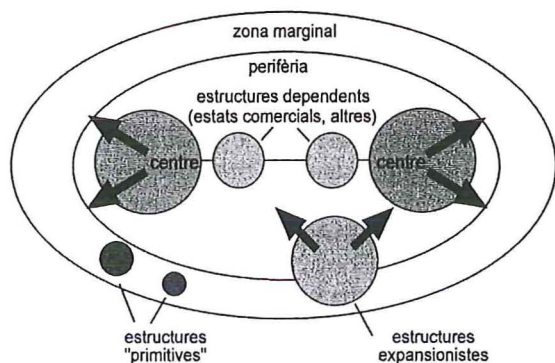

Figura 6.

tigi, la seva producció devia ser limitada i devia estar estrictament controlada per les élites, la qual cosa fa òbviament més difícil la seva identificació arqueològica, deixant de banda el fet que els productes més apreciats devien ser els vins d'importació. Quant a l'oli, no hi ha el més mínim indici de producció ibèrica ni tampoc —a manca d'un bon coneixement dels continguts de les àmfores púniques— de consum, i el mateix exactament es pot dir de les salaons.

D'aquesta manera, doncs, la producció i exportació ibèrica de matèries primeres a canvi de productes especialitzats entraria de ple dins un "procés de producció integrat a partir de la divisió axial del treball" (Wallerstein, 1991, 191), en un

context, els tres grans nuclis colonials d'extrem Occident poden ser considerats dins del "sistema-món" com estructures dependents del tipus "estat comercial", tal com aquest ha estat definit per J. Friedman (1992, 345-347), és a dir, entitats l'existència de les quals depèn de llur posició com a intermediaris, que sovint són també productores de béns especialitzats, políticament autònomes i molt riques, tot i que sovint depenen de la importació de béns de subsistència. Són altres tantes característiques que ens semblen pròpies dels tres estats en qüestió i potser també de les petites ciutats que estan en la seva òrbita, com ara Empòrion, els epiteichismata massaliotes o els petits assentaments fenicio-púnics de la costa andalusa. En conjunt, doncs, creiem que el model proposat per Friedman (fig. 6) permet donar sentit a la realitat històrica i arqueològica documentada a la nostra zona d'estudi.

Certament, no és aquest el lloc d'entrar en la debatuda qüestió de si el "sistema-món" que des del segle VIII aC connecta el conjunt del món mediterrani forma part d'un únic sistema global que, hauria començat a formar-se almenys en el tercer mil·lenni aC i que posteriorment hauria evolucionat fins al modern sistema-món capitalista, tal com ha defensat A.G. Frank (1993). És cert que hi ha alguns indicis positius de l'existència de contactes amb el món d'Extrem Orient, com ara la troballa de teixit de seda en tombes de la segona edat del ferro de l'Europa central (Wells, 1980, 18), o l'àmplia difusió, a escala eurasiàtica, dels petits penjolls de bronze anomenats "gàbies", "cascabells" o "sonalls", dels que es coneix un exemplar a la necròpoli paleoibèrica de Mas de Mussols i un altre de la necròpolis arcaica del Puig des Molins (Eivissa) (Bouzek, 1971; Schüle, 1969). Ara bé, és perfectament possible que aquestes troballes responguin a un simple transport esporàdic d'objectes, i en l'estat actual de la recerca res no permet demostrar el contacte regular i continuat que seria propi d'una relació sistèmica.

Amb la conquesta romana i la imposició del tribut s'accentua el caràcter de perifèria econòmica del món ibèric, situació que probablement perdurà fins a la fi del segle II aC, quan, amb la introducció dels nous sistemes d'explotació agrícola (producció vinícola intensiva) i de les activitats artesanals que els estan vinculades (producció amfòrica), aquest territori adquireix un caràcter de "semiperifèria", amb una important capacitat d'exportació de productes especialitzats.

V. PERSPECTIVA

De la mateixa manera que en l'inici d'aquest treball assenyalàvem els progressos experimentats en la recerca sobre el tema, creiem que és important acabar-lo indicant alguns dels déficits actuals i els camins que hauria de seguir la investigació per tal de millorar el nostre coneixement sobre el tema.

Primerament cal remarcar la importància de la quantificació i la necessitat que aquesta es realitzi seguint uns criteris uniformes. En efecte, no hi pot haver ciència si no es poden mesurar de forma objectiva els fenòmens estudiats, i no hi pot haver una comparació útil si no s'utilitzen sistemes de mesura unificats. En aquest sentit, el camí ja ha estat molt fresat

gràcies als treballs de l'equip de Lattes (Py i Adroher, 1991), de manera que el treball dels iberistes podria i probablement hauria de limitar-se a adoptar i, sobretot, aplicar el sistema elaborat per aquest equip, sempre tenint en compte que, més enllà del simple mètode de recompte, el **què** i el **com** es quantifica depèn essencialment de quines siguin les preguntes que es vulgui contestar (Asensio i Sanmartí, 1998).

En segon lloc cal assenyalar també l'estat encara embrióari dels estudis arqueomètrics i de tipologia fina sobre ceràmica ibèrica, molt particularment en relació amb les àmfores, que sens dubte van ser els envasos més àmpliament exportats, si més no abans del segle II aC. Només un progrés real en aquest camp, que permeti precisar les zones de producció de tipus diferenciats i la identificació d'aquests a partir de detalls de forma (vores, fons) i, si fos possible, de les característiques de la pasta, permetrà explotar el gran potencial informatiu d'aquest tipus de material sobre el comerç antic.

Un tercer aspecte té a veure amb la valoració del comerç de matèries primeres, particularment de pedres de diferents tipus amb les que es va fabricar instrumental variat, sobretot material per a la mòlta i triturat dels aliments. Un programa sistemàtic d'anàlisi petrològica d'aquests materials podria proporcionar un volum molt considerable d'informació sobre la circulació de béns en el món ibèric i, eventualment, sobre la participació d'aquest tipus de materials en el comerç exterior.

A tot això caldria afegir encara la necessitat d'avançar en les anàlisis de residus que permetin determinar els continguts dels envasos amfòrics. Els treballs realitzats en àmfores ibèriques han permès ja, com s'ha indicat més amunt, obtenir alguns resultats importants en certes zones, però pràcticament no s'han realitzat anàlisis en àmfores d'importació. Ara bé, només el coneixement que deriva d'aquest tipus d'estudis podrà revelar aspectes essencials de la realitat productiva —especialment a les àrees exportadores— que hi ha al darrera de l'activitat comercial que hem descrit en les pàgines anteriors.

** Excepte indicació contrària, les gràfiques que es presenten en aquest treball tenen un caràcter global i han estat elaborades a partir de les dades disponibles de diferents jaciments, concretament El Oral, Illeta dels Banyets, Aldovesta, Barranc de Gàfols, Castellot de la Roca Roja, Les Guàrdies (per gentilesa de Jordi Morer), Alorda Park, l'Argilera, sitges de Bellaterra, Montjuïc (per gentilesa de David Asensio), Turó del Vent, Cisterna de Burriac i Can Bartomeu (per gentilesa de Joaquim Garcia).

El sistema de quantificació utilitzat és el que va ser inicialment elaborat per P. i Ch. Arcelin (Arcelin, 1981) i ha estat posteriorment desenvolupat per l'equip de Lattes (Py i Adroher, 1991, 92-94). La naturalesa mateixa del material publicat (on manca generalment la indicació del nombre i/o percentatge de fragments de les diferents produccions) imposava com a únic mètode de quantificació el recompte d'individus no ponderat, amb els inconvenients inevitables que això suposa en no tenir en compte les produccions no representades per vores o bases. Per tant, i excepte indicació del contrari, cal entendre que els percentatges que donem, tant en el text com en els gràfics, han estat elaborats a partir del mètode de recompte esmentat.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L., 1988: Un tipo de olpe de bronce de yacimientos ibéricos levantinos. *Homenaje a D. Fletcher, Archivo de Prehistoria Levantina*, XVIII, València, 329-347.
- ADROHER, A., 1998: Materiales de los siglos III y II a.n.e. en Lattes (Hérault, Francia). *Les faciès ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC, Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, 217-241.
- ALAMINOS, A.; OJUEL, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J., 1991: Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica. *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 275-294.
- ALMAGRO GORBEA, M., 1976-1978: La iberización de las zonas orientales de la Meseta. *Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric, Ampurias*, 38-40, Barcelona, 93-156.
- ALMAGRO GORBEA, M., 1982: La 'colonización' focense en la Península Ibérica. *I Focei dall'Anatolia all'Oceano, La Parola del Passato*, CCIV-CCVII, Nàpols, 432-444.
- ALONSO, N., 1996: Els molins rotatius: origen i expansió en la Mediterrània occidental. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, Lleida, 183-198.
- ÁLVAREZ, N., 1998: Producción de ánforas contestanas: el almacén de El Campello (Alicante). *Cypsela*, 12, Girona, 213-226.
- ARANEGUI, C., 1987: La cerámica gris de tipo ampuritano: las jarritas grises. *Cerámiques Hellénístiques et Romaines*, II, Paris, 87-97.
- ARANEGUI, C.; PÉREZ BALLESTER, J., 1990: Imitaciones de formas clásicas en cerámica ibérica. Siglos V a III a. C. *La Magna Grecia e il lontano Occidente, Atti del ventinovesimo congresso di studi sulla Magna Grecia*, Nàpols, 217-246.
- ARCELIN, P., 1990: La diffusion des amphores massaliètes en Provence occidentale. *Les amphores de Marseille grecque, Études Massaliètes*, 2, Aix-en-Provence, 191-205.
- ARCELIN, P. i CH., 1981: Un problème de méthode: choix des données quantitatives en archéologie. *Documents d'Archéologie Méridionale*, 4, 189-192.
- ARENAS, J. A., 1999: Comercio protohistórico: líneas de contacto entre Levante y el sistema ibérico. *IV Simposio sobre los Celtiberos. Economía*, Saragossa, 301-309.
- ARRIBAS, A.; TARRADELL, M.; WOODS, D., 1973: *Pollentia: I. Excavaciones en Sa Portella, Alcudia (Mallorca)*. Excavaciones Arqueológicas en España, 75, Madrid.
- ARRIBAS, A.; TRIÁS, G.; CERDÀ, D.; DE HOZ, J., 1987: *El barco de El Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*. Palma de Mallorca.
- ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ-GREGO, E., 1978: El factor fenici a les costes catalanes i del Golf de Lió. *Els pobles preromans del Pirineu*, 2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 129-135.
- ASENSIO, D., 1996: Les ànfores d'importació de la ciutatella ibèrica d'Alorda Park o Les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, Lleida, 35-79.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M. C.; FERRER, C.; NOGUERA, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J., 1994-1996: El poblament de les comarques del curs inferior de l'Ebre durant el Bronze Final i la Primera Edat del Ferro. *Gala*, 3-5, *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 A.N.E. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, 301-317.
- ASENSIO, D.; CELA, X.; FERRER, C., 1996: Els materials ceràmics del poblat ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa). Col·lecció Salvador Vilaseca de Reus. *Pyrenae*, 27, 163-191.
- ASENSIO, D.; DEVENAT, L.; SANMARTÍ, J., 1998: Les importacions amforals d'origen púnic a la costa de Catalunya en època tardorepublicana. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 2on Col.loqui Internacional d'Arqueologia Romana, *Monografies Badalonines*, 14, Barcelona, 66-73.
- ASENSIO, D.; MARTÍN, A., 1998: El derelict de Bon Capó (l'Ametlla de Mar): L'inici de l'expansió del vi itàlic a la Península Ibèrica. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 2on Col.loqui Internacional d'Arqueologia Romana, *Monografies Badalonines*, 14, Barcelona, 138-150.
- ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J., 1998: Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica. *Comerç i vies demunciació (1000 aC-700 dC)*, XI Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 1998, 17-32.
- ASENSIO, D. et alii, en premsa: Approximation à la structure économique du site de Barranc de Gàfols (Ginestar, Riebra d'Ebre, Tarragona). *Association Française pour l'Étude de l'Age du Fer*.
- ASENSIO, D. et alii, en premsa b: Las cerámicas fenicias y de tipo fenicio del yacimiento del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre, Tarragona). *IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos* (Cadix, 1995).
- AUBET, M. E., 1993: El comerç fenici i les comunitats del Ferro a Catalunya. *El poblament ibèric a Catalunya, Laietània*, 8, Mataró, 23-40.
- BATS, M., 1986: Le territoire de Marseille grecque: réflexions et problèmes. *Le territoire de Marseille, Études Massaliètes*, 1, Aix-en-Provence, 17-42.
- BATS, M., 1989: Consommation, production et distribution de la vaisselle céramique. *Grecs et Ibères au IVe s. av. J.-C. Commerce et iconographie*, Paris, 197-216.
- BATS, M., 1990: *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion*. Études Massaliètes, 2, Lattes/Aix-en-Provence, 1990.
- BERTUCCHI, G., 1990: Le vin de Marseille. *Les Dossiers d'Archéologie*, 154, Paris, 44-49.
- BLÁNQUEZ, J. J., 1990: El factor griego en la formación de las culturas prerromanas de la submeseta sur. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 17, Madrid, 9-24.
- BLÁNQUEZ, J. J., en premsa: El poblado vinatero de La Quéjola. *Las ánforas del área ibérica: zonas de producción y evolución tipocronológica (ss. VI-IV a. de C.)*, actas de la Mesa Redonda (Madrid, enero 1997).
- BLÁNQUEZ, J. M.; GARCÍA-GELABERT, M. P., 1986: El iberismo en la ciudad de Castulo. *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, 43-54.
- BONET, H., 1995: *El Tossal de Sant Miquel de Llíria. La antigua Edeta y su territorio*. València.
- BONET, H.; GUÉRIN, P.; MATA, C., 1994: Urbanisme i habitatge ibèrics al país Valencià. *Cota Zero*, 10, Vic, 115-130
- BONET, H.; MATA, C., 1995: Testimonios de apicultura en época ibérica. *Verdolay*, 7, 277-285.
- BOUZEK, 1971: Openwork bird-cage bronzes. *The European Community in the Later Prehistory, Studies in honour of C.F.C. Hawkes*, Londres, 77 i ss.
- BRUN, P., 1987: *Princes et princesses de la Celtique. Le Premier ge*

LES RELACIONS COMERCIALS EN EL MÓN IBÈRIC

- du Fer (850-450 av. J. C.). París.
- BRUNI, S.; CONDE, M. J., 1991: Presencia ibérica en Etruria y el mundo itálico a través de los hallazgos cerámicos de los siglos III-I a.C. *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 543-576.
- CABRERA, P., 1995: La comercialización del vino griego en la Hispania prerromana. *Arqueología del vino. Los orígenes del vino en Occidente*, Jerez de la Frontera, 137-156.
- CAMPO, M., 1994: Moneda griega y púnica de Hispania: las primeras emisiones. *IX Congreso Nacional de Numismática*, Elx, 75-92.
- CELA, X., 1994: La cerámica ibérica a torno en el Penedès. *Pyrenae*, 25, Barcelona, 151-180.
- CERDÀ, D., 1978: Una nau cartaginesa a Cabrera. *Fonaments*, 1, Barcelona, 89-105.
- CERDÀ, D., 1980: *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi (Ses Salines-Mallorca)*. Palma de Mallorca.
- CERDEÑO, M. L.; SANMARTÍ-GREGO, E.; GARCÍA HUERTA, R., 1999: Las relaciones comerciales de los celtiberos. *VI Simposio sobre los Celtiberos. Economía*, Saragossa, 263-299.
- CHAMPION, T., 1989: Introduction. *Centre and Periphery. Comparative Studies in Archaeology*, Londres, 1-21.
- CONDE, M. J., 1987: Estudi sobre un recipient ibèric: Vasos amb broc inferior. *Fonaments*, 6, Barcelona, 27-60.
- CONDE, M. J., 1991: Les produccions de kalathoi d'Empúries i la seva difusió mediterrània (ss. II-I a.C.). *Cypsela*, IX, Girona, 141-168.
- CONDE, M. J., 1992: Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el kalathos. *Fonaments*, 9, Barcelona, 117-170.
- CONDE, M. J., 1996: La cerámica ibérica de Albintimilium y el tráfico mediterráneo en los siglos II-I a.C. *Rivista di Studi Liguri*, LXII, Bordighera, 115-168.
- CONDE, M. J.; CURA, M.; GARCÍA, J.; SANMARTÍ, J.; ZAMORA, D., 1995: Els precedents: les ceràmiques de cuina a torn preromanes en els jaciments ibèrics de Catalunya. *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial. Estat de la qüestió, Monografies Emporitanes*, VIII, Barcelona, 13-23.
- CUADRADO, E., 1968: Corrientes comerciales de los pueblos ibéricos. *Estudios de economía antigua de la Península ibérica*, Barcelona, 117-142.
- CURA, M., 1971: Acerca de unas cerámicas grises con decoración estampillada en la Catalunya prerromana. *Pyrenae*, 7, Barcelona, 47-60.
- CURA, M., 1975: Nuevos hallazgos de cerámica gris preromana en Cataluña. *Pyrenae*, 11, Barcelona, 173-179.
- CURA, M.; SANMARTÍ-GREGO, E., 1981: Sobre els orígens de la ciutat de Manresa. Les ceràmiques gregues de Puig Cardener. *Faventia*, 3/1, Barcelona, 115-133.
- CURA, M.; SANMARTÍ, J., 1986-1989: Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del poblament ibèric del Molí d'Espigol (Tornabous, Urgell). *Empúries*, 48-50, I, Barcelona, 270-279.
- DEDET, B., 1990: La diffusion des amphores massaliètes dans les Garrigues du Languedoc oriental, les Cévennes et la Lorèze. *Les amphores de Marseille grecque, Études Massaliètes*, 2, Aix-en-Provence, 87-97.
- DE HOZ, J., 1987: La epigrafía del Sec y los grafitos mercantiles en Occidente. Dins ARRIBAS *et alii*, 1987, Palma de Mallorca, 605-655.
- DE NICOLÁS, J.; CONDE, M. J., 1993: *La ceràmica ibèrica pintada a les illes Balears i Pitiüses*. Col·lecció Recerca, 3, Maó.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J., 1984: La función económica de la ciudad griega de Emporion. *Protohistoria Catalana, 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 193-199.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. J., 1995: Del simposio griego a los bárbaros bebedores: el vino en Iberia y su imagen los autores antiguos. *Arqueología del vino. Los orígenes del vino en Occidente*, Jerez de la Frontera, 21-72.
- EQUIPS PONTÓS I ULLASTRET, 1998: Les fàcies ceràmiques d'importació de l'Empordà durant el segle III i la primera meitat del segle II aC a través dels jaciments de Pontós i Ullastret. *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC, Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, 129-173.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1996: Presencia de kalathoi en yacimientos submarinos valencianos. *Saguntum*, 29, València, 123-129.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A.; GÓMEZ BELLARD, C.; RIBERA, A., 1993: Las ánforas griegas, etruscas y fenicio-púnicas en las costas del País Valenciano. *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea, PACT* 20, IV, 4, Rixensart, 317-333.
- FRANK, A. G., 1993: Bronze Age World System Cycles. *Current Anthropology*, 34 (4), 383-429.
- FRANKENSTEIN, S., 1997: *Arqueologia del colonialismo. El impacte fenici i griego en el sur de la Península Ibèrica y el Suroeste de Alemania*. Barcelona.
- FRIEDMAN, J., 1992: General Historical and Culturally Specific Properties of Global Systems. *Review (Fernand Braudel Centre)*, XV, 3, 335-372.
- GAILLEDRA, E., 1997: *Les Ibères de l'Èbre à l'Hérault (VI-IVe s. av. J. C.)*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 1, Lattes.
- GARCÍA, D.; MARCHAND, G., 1995: À propos du faciès céramique d'Agde (Hérault). *Sur les pas des Grecs en Occident, Études Massaliètes*, 4, Aix-en-Provence, 99-103.
- GARCÍA CANO, J. M., 1991: El comercio arcaico en Murcia. *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 369-379.
- GARCÍA ROSELLÓ, J.; ZAMORA, M. D.; PUJOL, J., 1998: Armament i societat a la Laietània ibèrica. *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente*, Barcelona, 309-324.
- GENERA, M., 1986: Els pobles dels Camps d'Urnes al sud de Catalunya: l'establiment del Puig Roig (El Masroig, Priorat). *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*, Barcelona, 53-61.
- GILLS, B. K.; FRANK, A. G., 1991: The Cumulation of Accumulation: Theses and Research Agenda for 5000 Years of World System History. *Core-Periphery Relations in Precapitalist Worlds*, Boulder, 67-111.
- GÓMEZ BELLARD, C.; COSTA, B.; GÓMEZ BELLARD, F.; GURREA, R.; GRAU, E.; MARTÍNEZ, R., 1990: *La colonización fenicia en la isla de Ibiza*. Excavaciones Arqueológicas en España, 157, Madrid.
- GÓMEZ BELLARD, C.; GUÉRIN, P., 1994: Testimonios de producción vinícola arcaica en l'Alt de Benimaquia (Denia). *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad, Huelva Arqueológica*, XIII, 2, Huelva, 9-31.
- GÓMEZ BELLARD, C.; GUÉRIN, P.; DÍES, E.; PÉREZ JORDÀ, G., 1993: El vino en los inicios de la cultura ibèrica. Nuevas excavaciones en l'Alt de Benimaquia, Denia. *Revista de Arqueologia*, 142, Madrid, 16-27.
- GONZÁLEZ PRATS, A., 1982: El componente tipológico griego en el ambiente cerámico de Peña Negra II (675-650 A.C.). *Lucentum*, I, Alacant, 93-113.
- GRACE, V., 1985: The Middle Stoa dated by Amphora Stamps. *Hesperia*, 54 (1), Princeton.
- GRACIA, F., 1991: Materiales etruscos en el poblado ibèrico de La

- Península Ibérica*, Barcelona, 177-186.
- GRACIA, F., 1995a: Producción y comercio de cereal en el N.E. de la Península Ibérica entre los siglos VII-III a.C.. *Pyrenae*, 26, Barcelona, 91-113
- GRACIA, F., 1995b: Consideraciones sobre la estructura de los intercambios comerciales en la cultura ibérica. *Verdolay*, 7, Murcia, 177-185.
- GRACIA, F., 1998: El comercio protohistórico en el noreste peninsular entre los siglos VII-III a.C. Balance de investigación 1985-1997. *Comerç i vies demunicació (1000 aC-700 dC)*, XI *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 1998, 51-72
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R., 1988: *La Moleta del Remei, Alcanar, Montsià. Campañas 1985-1986*. Tarragona.
- GRANADOS, J. O.; SANMARTÍ, J., 1988: Les sitges ibèriques de Bellaterra (Cerdanyola, Vallès Occidental). *Fonaments*, 7, Barcelona, 115-161.
- GUERRERO, V. M., 1984a: *Asentamiento púnico de Na Guardis*. Excavaciones Arqueológicas en España, 133, Madrid.
- GUERRERO, V. M., 1984b: *La colonización púnico-ebusitana de Mallorca. Estado de la cuestión*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 11, Eivissa.
- GUERRERO, V. M., 1985: El fondeadero norte de Na Guardis. Su contribución al conocimiento de la colonización púnica de Mallorca. *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina* (Cartagena, 1982), Madrid, 225-254.
- GUERRERO, V. M., 1998: Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca. *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, *Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, 175-191.
- GUERRERO, V. M.; MIRÓ, J.; RAMON, J., 1991: El pecio de Binisafuller. mercante púnico del siglo III a.C. *Meloussa*, 2, Maó, 9-30.
- GUILAINE, J.; VAQUER, J.; RANCOULE, G., 1989: *Carsac et les origines de Carcassonne*. Carcassona.
- GUITART, J.; PERA, J.; CARRERAS, C., 1998: La presència del vi itàlic a les fundacions urbanes del principi del segle I a.C. a l'interior de Catalunya: l'exemple de Iesso. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 2on *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Monografies Badalona-nines*, 14, Barcelona, 39-65.
- HERNÁNDEZ GASCH, J.; SANMARTÍ, J., en premsa: *El santuari de Sa Punta des Patró a l'àrea cultural i funerària de Son Real (Santa Margalida, Mallorca). Avenç dels resultats*.
- JANIN, T.; SARRET, F. (coords), 1997: *Mailhac et le premier Age du fer en Europe Occidentale*. Exposition du 4 septembre au 4 octobre 1997, Carcassonne.
- JUAN-TRESSERRAS, J., 1998: El cultivo de la vid y la elaboración del vino en la Península ibérica en la Antigüedad. Aportaciones de los análisis de residuos. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 2on *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Monografies Badalona-nines*, 14, Barcelona, 87-92.
- JUAN-TRESSERRAS, J., en premsa: *Identificación de residuos de cerveza en ánforas ibéricas de Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) a través del estudio de indicadores microscópicos y bioquímicos*.
- LAMBOGLIA, N., 1954: La ceramica ibérica negli strati di Albintimilium e nel territorio ligure e tirrenico. *Rivista di Studi Liguri*, XX, 2, Bordighera, 84-125.
- LEJEUNE, M.; POUILLOUX, J.; SOLIER, Y., 1988: Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude). *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 21, Paris, 15-59
- MALUQUER DE MOTES, J., 1984: *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa, Tarragona*. Barcelona.
- MARTÍ BONAFÉ, M. A.; MATA, C., 1992: Cerámicas de tipo fenicio occidental en las comarcas de l'Alcoià i El Comtat (Alacant). *Saguntum*, 25, València, 103-117
- MARTÍN, M. A., 1977: La ceràmica decorada amb pintura blanca als poblats indígenes del N.E. de Catalunya. *Cypsela*, 2, Girona, 145-160.
- MARTÍN, M. A., 1981: El taller de ceràmiques emporitanes de Fellines. *Estudi General*, 1, Girona, 37-49.
- MARTÍN, M. A., 1988: Algunes precisions més sobre la ceràmica indiketa decorada amb pintura blanca, *Fonaments*, 7, 47-56.
- MARTÍN, M. A., 1991: El material etrusco en el mundo indígena del NE. de Catalunya. *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 95-105.
- MARZOLI, D., 1991: Alcune considerazioni su ritrovamenti brochette etrusche. *La presenza de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 215-224.
- MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J., 1991: *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcàic a la Catalunya meridional*. Tarragona.
- MATA, C.; BONET, H., 1992: La ceràmica ibérica: ensayo de tipología. *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester, Serie de Trabajos varios del SIP*, 89, València, 1992, 117-173.
- MATA, C.; PÉREZ JORDÀ, G.; IBORRA, M. P.; GRAU, E., 1997: *El vino de Kelin*. Utiel.
- MIRÓ, J.; PUJOL, J.; GARCIA I ROSSELLÓ, J., 1988: El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme). *Laietania*, 4, Mataró.
- MOREL, J. P., 1981: *La céramique campanienne: les formes*. Roma Bibliothéque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 244.
- MOREL, J. P., 1983: Les relations économiques dans l'Occident grec. *Modes de contact et processus de transformation dans les sociétés anciennes, Actes del Col·loqui de Cortona*, Pisa-Roma, 581-606.
- MOREL, J. P., 1986: La céramique à vernis noir de Carthage, sa diffusion, son influence. *Cahiers des Études Anciennes* (Québec), XVIII, 25-68.
- MOREL, J. P., 1990a: Marseille et les établissements phocéens dans le mouvement colonial grec. *Les Dossiers d'Archéologie*, 154, 4-13.
- MOREL, J. P., 1990b: Remarques finales sur les amphores massaliètes. *Les amphores de Marseille grecque, Études Massaliètes*, 2, Aix-en-Provence, 281-287.
- MOREL, J. P., 1994: La céramique attique à vernis noir en Ibérie et à Carthage: une comparaison. *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad, Huelva Arqueológica*, XIII, 2, Huelva, 323-344.
- MORET, P.; BADIE, A., 1998: Metrología y arquitectura modular en el puerto de La Picola (Santa Pola, Alicante) al final del siglo V a.C. *Archivo Español de Arqueología*, 71, Madrid, 53-61.
- MORER, J.; RIGO, A.; BARROSETAS, 1997: Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt. *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, Barcelona, 67-98.
- NIETO, X., 1998: El transport naval com a condicionant del comerç marítim: l'exemple empordanès. *Comerç i vies demunicació (1000 aC-700 dC)*, XI *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 1998, 151-163.
- OLIVER, A., 1994: *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs*. Vinaròs.

- OLIVER, A., 1996: *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*. Castelló.
- OLIVER, A.; GUSI, F., 1991: Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano. *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 197-213.
- OLIVER, A.; GUSI, F., 1995: *El Puig de la Nau. Un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4, Castelló.
- OLMOS, R.; GRINÓ, B. DE; SÁNCHEZ, C., 1984: Discusión crítica al libro *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de las provincias de Valencia, Alicante y Murcia*, dins PAGE, 1984, Madrid, 259-304.
- OSBORNE, R., 1991: Pride and prejudice, sense and subsistence: exchange and society in the Greek city. *City and Country in the Ancient World*, Londres, 119-145.
- PADRÓ, J., 1999: Los aegyptiaca prerromanos en la Península Ibérica. *El Mediterráneo en la Antigüedad: Oriente y Occidente, Actas del I Congreso Español de Antiguo Oriente Próximo*, Madrid (1998).
- PAGE, V., 1984: *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de las provincias de Valencia, Alicante y Murcia*. Iberia Graeca, Serie Arqueológica, 1, Madrid.
- PEACOCK, D. P. S., 1986: Punic Carthage and Spain: the evidence of amphorae. *Cahiers d'Études Anciennes XIX - Carthage IX, Actes du Congrès*, IVème Partie, Trois-Rivières, 1986, 101-113.
- PEREA, A., 1994: Proceso de mercantilización en sociedades premonetales. *Archivo Español de Arqueología*, 67, Madrid, 3-14
- PÉREZ BALLESTER, J., 1987: El taller de las Pequeñas Estampillas: revisión y precisiones a la luz de las cerámicas de barniz negro de Gabii. Los últimos hallazgos en el Levante y en el Sureste Español. *Archivo Español de Arqueología*, 60, Madrid, 43-72.
- PÉREZ BALLESTER, J., 1994: La cuestión de las importaciones itálicas al sur del Ebro anteriores a las Guerras Púnicas. A propósito de un vaso de Gnatia procedente de Ibiza. *Saguntum*, 27, València, 189-196.
- PEREIRA, J.; SÁNCHEZ, C., 1985: Imitaciones ibéricas de vasos áticos en Andalucía. *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica, Monografies Emporitanes*, VII, Barcelona, 87-100.
- PIGGOTT, S., 1971: Firedogs in Iron Age Britain and beyond. The European Community in Later Prehistory. *Studies in honour of C.F.C. Hawkes*, Londres, 243-270.
- POLANYI, K., 1976: La economía como actividad institucionalizada. *Comercio y Mercado en los Imperios Antiguos*, Barcelona, 289-315.
- POLANYI, K., 1994: *El sustento del hombre*. Madrid (ed. original, 1977).
- PRINCIPAL, J., 1998: Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III a.C. *BAR International Series 729, Western Mediterranean Series*, 2, Oxford.
- PY, M., 1978: Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords. *Figlina*, 3, Lyon, 1-23.
- PY, M., 1990 a: *Culture économie et société protohistoriques dans la région nimoise*. Collection de l'École Française de Rome, 131, Roma.
- PY, M., 1990 b: La diffusion des amphores massaliètes sur le littoral Languedoc oriental. *Les amphores de Marseille grecque, Études Massaliètes*, 2, Aix-en-Provence, 73-86.
- PY, M., 1990 c: Mobilier céramique, productions et importations. *Lattara* 3, Lattes, 329-350.
- PY, M.; ADROHER, A. M., 1991: Principes d'enregistrement du mobilier archéologique. *Lattara* 4. Lattes, 81-100.
- QUESADA, F., 1996: Les forces dels antagonistes. *Indibil i Mandoni. Reis i guerres*, Lleida, 58-68.
- QUESADA, F., 1997: *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, y funcional y simbólico de las armas en la cultura ibérica*. Monographies Instrumentum, Montagnac.
- RAMÓN SARIÑENA, E., 1995: La necrópolis protohistórica de Milmanda (Vimbodí). Citerior. *Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, 1, Tarragona, 107-117.
- RAMÓN TORRES, J., 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23, Eivissa.
- RAMÓN TORRES, J., 1993a: Un depósito de cerámicas del siglo V a.C. en Es Palmer (Ibiza). *Homenatge a Miquel Tarradell, Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, 291-302.
- RAMÓN TORRES, J., 1993b: IM-50 Eivissa. *Gala*, 2, Sant Feliu de Codines, 69-88.
- RAMÓN TORRES, J., 1995: *Las ánforas púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2, Universitat de Barcelona.
- RAMÓN TORRES, J., 1994-1996: Las relaciones de Eivissa en época Fenicia con las comunidades del Bronce Final y Hierro Antiguo de Cataluña. *Gala*, 3-5, Sant Feliu de Codines, 399-422.
- RAMÓN TORRES, J., 1998: La facies ceràmica de importació en Eivissa durante el siglo III. *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC, Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, 157-173.
- RAMÓN TORRES, J., en premsa: Las ánforas de producción ibérica en Eivissa. *Las ánforas del área ibérica: zonas de producción y evolución tipo-cronológica (ss. VI-IV a. de C.)*, *actas de la Mesa Redonda* (Madrid, enero 1997).
- RIBERA, A., 1982: *Las ánforas prerromanas valencianas (fenicias, ibéricas y púnicas)*. Serie de Trabajos Varios del S.I.P., València.
- RIBERA, A.; FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., 1989: Ánforas etruscas en el País Valenciano. *Secondo Congresso Internazionale Etrusco*, vol. II, Roma, 1115-1124
- ROS SALA, M. M., 1989: *Dinámica urbanística y cultura material del hierro antiguo en el valle del Guadalentín*. Murcia.
- ROUILLARD, P., 1991: *Les Grecs et la Péninsule Ibérique du VIIIe. au IVe. siècle avant Jésus-Christ*. Publications du Centre Pierre Paris, 21, París.
- ROVIRA, M. C.; SOLIAS, J. M., 1991: Iron minery and metallurgy in the lower course of the river Llobregat (N.E. of Spain) during the Iberian and Roman republican period. *Materialy Archeologiczne, XXVI, International Archaeometallurgical Symposium*, Cracòvia, 1991, 53-57.
- RUIZ-GÁLVEZ, M., 1992: Orientaciones teóricas sobre intercambio y comercio en Prehistoria. *Gala*, 1, Sant Feliu de Codines, 87-101.
- RUIZ ZAPATERO, G., 1992: Comercio protohistórico e innovación tecnológica: la difusión de la metalurgia del hierro y el torno de alfarero en el EN. de Iberia. *Gala*, 1, Sant Feliu de Codines, 103-116.
- SALA, F., 1995: *La cultura ibérica de las comarcas meridionales de la Contestania entre los siglos VI y III a. de C.* Alacant.
- SALA, F., 1998: Los problemas de caracterización de l siglo III a.C. en los yacimientos de la Contestania. *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC, Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, 29-48.

- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C., 1991: *El comercio de productos griegos en Andalucía Oriental: siglos V y IV a.C.* Madrid.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1973: El taller de las pequeñas estampillas en la Península Ibérica. *Ampurias*, 35, Barcelona, 135-173.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1978: *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. Monografies Emporitanes, IV, Barcelona.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1982: Les influences méditerranéennes au nord-est de la Catalogne à l'époque archaïque et la réponse indigène. *I Focei dall'Anatolia all'Oceano, La Parola del Passato*, CCIV-CCVII, Nàpols, 281-298.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1988: Datación de la muralla meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J. C. *Revue des Études Anciennes*, XC, 1988, 1-2, Paris, 99-137
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1992: Massalia et Emporion: une origine commune, deux destins différents. *Marseille grecque et la Gaule, Études Massaliètes*, 3, 27-41.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1993: Grecs et Ibères à Emporion. Notes sur la population indigène de l'Empordà et des territoires limitrophes. Contribution au problème ibérique dans l'Empordà et en Languedoc. *Dossiers d'Archéologie Méridionale*, 16, Lattes, 19-25.
- SANMARTÍ-GREGO, E., 1994: Dos punyals celtibèrics procedents del poblament ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona). *Lauro*, 6, Lliria, 3-8.
- SANMARTÍ-GREGO, E.; PRINCIPAL, J., 1998: Vi per a Hispania. Consideracions entorn del comerç romanoitàlic a les darreries del segle III-començ del II a.C. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Monografies Badalonienses*, 14, Barcelona, 175-182.
- SANMARTÍ-GREGO, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; SANTOS, M. M., 1991: La presencia comercial etrusca en la Emporion arcaica, determinada a partir de las ánforas. *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 83-105.
- SANMARTÍ-GREGO, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; SANTOS, M. M., 1995: Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IVe siècle av. J. C.: Nouvelles données issues d'Emporion. *Sur les pas des Grecs en Occident, Hommage à André Nickels, Études Massaliètes*, 4, Aix-en-Provence, 31-47.
- SANMARTÍ-GREGO, E.; SANTIAGO, R. A., 1987: Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion (fouilles 1985). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 68, 119-127.
- SANMARTÍ-GREGO, E.; SANTIAGO, R. A., 1988: Notes additionnelles sur la lettre sur plomb d'Emporion. *Z.P.E.*, 72.
- SANMARTÍ, J., 1990: La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne. *Les amphores de Marseille grecque, Études Massaliètes*, 2, Aix-en-Provence, 171-178.
- SANMARTÍ, J., 1991: El comercio fenicio y púnico en Cataluña. *I-IV Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Ibiza 1986-89), Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 24, Eivissa, 119-136.
- SANMARTÍ, J., 1994: Éléments de type celtique au nord-est de la Péninsule Ibérique. *Les Celtes et le Sud-Ouest de l'Europe (du Vème au Ier siècle avant notre ère), XVIe Colloque de l'A.F.E.A.F.* (Agen, 1992), *Aquitania*, 12, Bordeaux, 336-351.
- SANMARTÍ, J., 1996: La ceràmica grega fina de l'assentament d'Alada Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). *Segles VI-IV a.C. Pyrenae*, 27, Barcelona, 117-139.
- SANMARTÍ, J.; BRUGUERA, R., en premsa: Las ánforas ibéricas de la costa de Cataluña. *Las ánforas del área ibérica: zonas de producción y evolución tipo-cronológica (ss. VI-IV a. de C.)*, *Actes de la Taula Rodona*, Madrid.
- SANMARTÍ, J.; GARCIA I ROSELLÓ, J.; ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J., 1998: Les façies ceràmiques d'importació del segle III aC i la primera meitat del segle II aC a la costa central de Catalunya. *Les façies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC, Arqueomediterrània*, 4, Barcelona, 111-128.
- SANMARTÍ, J.; GIL, E.; RIGO, A.; DE LA PINTA, J., 1992: *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà*. Història de Santa Coloma de Gramenet, 1, Barcelona.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J.; SERRA, R., 1984: *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*. Quaderns de Treball, 6, Barcelona.
- SCHUELE, W., 1969: *Die Meseta-Kulturen der iberischen Halbinseln. Mediterrane und eurasische Elemente in früheisenzeitlichen Kulturen Südwesteuropas*. Madrider Forschungen, 3, Berlin.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C., 1968: Notes sobre la indústria del Ferro a Catalunya abans de la romanització. *Comunicaciones a la I Reunión de Historia de la Economía Antigua en la Península Ibérica, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 5, València, 9-21.
- SERRA-RÀFOLS, J. DE C., 1974: Las relaciones comerciales entre Iberia y Grecia durante la Segunda Edad del Hierro. *Simposio Internacional de Colonizaciones*, Barcelona, 217-221.
- SHEFTON, B. B., 1982: Greeks and Greek imports in the South of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence. *Phönizier im Westen, Madrider Beiträge*, 8, Mainz am Rhein, 337-370
- SPARKES, B. A.; TALCOTT, L., 1970: *Black and Plain pottery of the 6th, 5th and 4th. Centuries B. C.* The Athenian Agora, XII. Princeton.
- STARY, P., 1982: Keltische Waffen auf der Iberischen Halbinseln. *Madrider Mitteilungen*, 23, Mainz am Rhein, 114-144.
- TARRADELL, M., 1968: Economía de la colonización fenicia. *Estudios de economía antigua de la Península ibérica*, Barcelona, 81-97.
- TRÍAS, G., 1967-1968: *Cerámicas griegas de la península Ibérica*. 2 vols., València.
- UGOLINI, D.; OLIVE, Chr., 1990: La chronologie et la place des amphores massaliètes dans le commerce biterritois. *Les amphores de Marseille grecque, Études Massaliètes*, 2, Aix-en-Provence, 119-123.
- UGOLINI, D.; PEZIN, A., 1993: Un aperçu sur le mobilier du Ve siècle avant J. C. en Languedoc occidental et Roussillon. Contribution au problème ibérique dans l'Empordà et en Languedoc. *Documents d'Archéologie Méridionale*, 16, Lattes, 80-87.
- UROZ, J., 1981: *Economía y sociedad en la Edetania ibérica*. Alacant.
- VANDERMERSCH, Chr., 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile IVe-IIIe s. avant J. C.* Nàpols.
- VILLARONGA, L., 1979: *Numismática antigua de Hispania*. Barcelona.
- WALLERSTEIN, I., 1974: *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Nova York.
- WALLERSTEIN, I., 1991: World System versus World-Systems: A Critique. *Critique of Anthropology*, 11, 2, 189-194.
- WELLS, P., 1980: *Culture contact and culture change. Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean world*. Cambridge.